Czas w przestrzeni miasta

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
Łódzkiego

Czas w przestrzeni miasta

Przykład Łodzi

Paulina Tobiasz-Lis

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2016

Paulina Tobiasz-Lis – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej, 90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

RECENZENT

Ewa Klima

REDAKTOR INICJUJĄCY

Iwona Gos

TŁUMACZENIE STRESZCZENIA

Krzysztof Stec

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Danuta Bąk

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI

Stämpfli Polska Sp. z o.o.

Zdjęcie wykorzystane na okładce autorstwa Aleksandry Tobiasz

Praca naukowa finansowana ze środków dotacji celowej Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa
Wyższego na prowadzenie badań naukowych służących rozwojowi młodych naukowców w 2015 r.,
jako realizacja projektu pt. *Społeczna percepcja dynamiki przestrzeni miejskiej. Przykład Łodzi*

© Copyright by Paulina Tobiasz-Lis, Łódź 2016

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.07251.15.0.M

Ark. wyd. 7,2; ark. druk. 9,0

ISBN 978-83-8088-379-6

e-ISBN 978-83-8088-380-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. (42) 665 58 63

Spis treści

Wprowadzenie	7
--------------	---

Rozdział I

Teoretyczne podstawy rozważań nad czasem **21**

1.1. Wybrane koncepcje i rodzaje czasu w filozofii i naukach społecznych	21
1.2. Ujęcie czasu w geografii. Od badań przestrzeni w czasie do <i>czasoprzestrzeni</i>	25
1.3. Wymiary czasu w przestrzeni miasta	29
1.3.1. Pomiędzy ewolucją krajobrazu a codziennym rytmem miasta	29
1.3.2. Czas w triadetycznej przestrzeni miasta	33

Rozdział II

Zapisywanie czasu w przestrzeni miasta. Łódź postrzegana **35**

2.1. Od rolniczego miasteczka do miasta wielkiego przemysłu	35
2.2. Transformacja w Łodzi. Czas gwałtownych zmian	42
2.3. Przyszłość Łodzi w planach rozwoju miasta	48

Rozdział III

Wizualizacja czasu w przestrzeni miasta. Łódź wyobrażana **53**

3.1. Obraz Łodzi w planach miasta	53
3.2. Obraz Łodzi na widokówkach	60
3.2.1. Właściwości i funkcje widokówek	60
3.2.2. Symbole miasta i „znaki czasu”	62
3.2.3. Pomiędzy trwaniem a zmianą – ulica Piotrkowska w Łodzi	66
3.3. Symbole czasu w przestrzeni miasta	68

Rozdział IV

Odczytywanie i interpretacja czasu w przestrzeni miasta.**Łódź przeżywana**

	79
4.1. Społeczna interpretacja dynamiki miasta	79
4.1.1. Wzrost i upadek	79
4.1.2. Nierówne tempo miasta	88
4.1.3. Bezruch	94
4.2. Powrót do przeszłości – pamięć miejsc	97
4.3. Sposoby orientacji w czasie	98
4.3.1. Cykliczność miasta	98
4.3.2. Miasto inne niż zwykle	101

Zakończenie	105
-------------	-----

Literatura	109
Materiały źródłowe	114
Spis tabel, rysunków i fotografii	117
Załączniki	121
Time in the city. The case of Łódź (Summary)	123

Wprowadzenie

*Miasto to więcej niż miejsce w przestrzeni,
to dramat w czasie.*

[Geddes 1905: 115]

Rozważania na temat czasu, który jest podstawowym atrybutem rzeczywistości i ludzkiego poznania, trwają od stuleci i nadal nie tracą na znaczeniu. Istotny wzrost zainteresowania problematyką czasu, obserwowany w ostatnich dziesięcioleciach, bywa interpretowany jako efekt „przesilenia kulturowego”, „presji współczesności”, odczucia szybko zmieniającej się rzeczywistości, będącej rezultatem tempa przemian cywilizacyjnych, wszechobecności czasu i powszechności związanych z nim procesów [Tarkowska 1987]. Doświadczamy fundamentalnej zmiany w rozumieniu czasu, od pojmowania go jako relatywnie wolnego i linearnego do szybkiego i chwilowego.

Podstawą filozoficznych rozważań nad pojęciem czasu jest ujęcie go w ciąg chronologiczny obejmujący przeszłość, teraźniejszość i przyszłość, które stają się możliwe do odróżnienia dzięki pamięci, aktualnemu postrzeganiu i oczekiwaniom. Koncepcja czasu w układzie trójczłonowym: „było – jest – będzie”, została przedstawiona obrazowo za pomocą dwóch stożków zwróconych do siebie wierzchołkami i stykających się w jednym punkcie (klepsydra). Dolny stożek symbolizuje przeszłość, górny przyszłość, a punkt ich zetknięcia teraźniejszość [Borowiec 2013]. Pomimo tej asymetryczności ulotnego „teraz”, w trójczłonowej koncepcji czasu jest to najbardziej realna orientacja czasu i najpełniej doświadczana zmysłowo, a jednocześnie niezbędne ogniwo dla rozpatrywania zdeterminowanej przeszłości i niezdeterminowanej przyszłości, co jest szczególnie istotne w refleksji nad czasem w psychologii i socjologii.

Psychologia czasu bada indywidualne różnice zachowań temporalnych, orientacji w czasie, czy horyzontu czasowego poszczególnych jednostek. Podkreśla się znaczenie poziomu inteligencji, osobowości, charakteru codziennych zajęć, czy zaangażowania i motywacji, które im

towarzyszą. Różnie odczuwa i postrzega upływ czasu nawet ten sam człowiek w zależności od doświadczanych emocji, wykonywanych działań, czy innych okoliczności zewnętrznych. Badania psychologów podkreślają też, że ludzie są dalecy od linearnego pojmowania czasu [Bajcar 2000].

W pracach socjologicznych wyróżnić można dwa nurty badań prowadzonych nad kategorią czasu. Z jednej strony jest to problematyka budżetów czasu, czasu wolnego i czasu pracy, gdzie chodzi o ilościowy pomiar jednostek czasu przeznaczanych na różne rodzaje codziennych aktywności pojedynczych osób lub całych grup społecznych. Należy podkreślić, iż ten nurt badań nawiązuje do szkoły geografii czasu rozwiniętej w latach 70. XX wieku przez T. Hägerstranda, który wraz ze swoim zespołem pracował nad użytkowaniem czasu i organizacją ekologiczną szwedzkiego społeczeństwa. Badania te, związane z dominującym wówczas fizykalistycznym podejściem do społeczeństwa, nie mówią jednak nic na temat specyfiki czasu jako elementu kultury, świadomości społecznej, sposobów myślenia i wartościowania. W tym przypadku jest to czas jednorodny, podzielny, równo płynący, czas fizyki klasycznej i potocznej świadomości ukształtowanej w nowożytnej kulturze zachodniej, mierzony zegarem i kalendarzem. Z drugiej strony są w socjologii badania podejmujące kategorię czasu jako przedmiot analizy, autonomiczny problem – nie tylko wymiar zjawisk społecznych, ale zjawisko samo w sobie. Czas jest wówczas rozumiany jako zjawisko społecznie i kulturowo zmienne, wielostronnie uwarunkowane, nieredukowalne do prostych wskaźników ilościowych i ilościowej charakterystyki. Uwzględnia się społeczne treści, konwencje, wartości i znaczenia związane z czasem w życiu społecznym. Czas jest kategorią społecznie subiektywną, różnie doświadczaną i przeżywaną w konkretnych kontekstach społecznych. Następuje swoiste przejście od pojęcia czasu jako miary do pojęcia czasu jako wartości, przejście od czasu ekonomicznego do czasu antropologicznego. Takie ujęcie socjologicznej problematyki czasu zdaje się być znacznie bardziej złożone od problematyki psychologicznej. Zbiorowy, a nie jednostkowy charakter czasu społecznego opisuje się wskazując na jego intersubiektywność, wspólnotę doświadczeń i sposobów myślenia o czasie. Wyodrębnia się czas morfologiczno-ekologiczny, odpowiadający środowisku zewnętrznemu, przyrodniczemu i technicznemu, czas modeli, reguł, znaków, ról społecznych i postaw zbiorowych, symboli, idei i wartości społecznych. Wyniki wielu prac socjologicznych szukających związków pomiędzy sposobami doświadczania i percepcji czasu a sytuacjami społecznymi, czy przynależnością do określonych grup społecznych, pokazują, że każdy rodzaj struktury społecznej inaczej wartościuje różne obszary czasu, operuje innym czasem i żyje w innym czasie [szerzej: Tarkowska 1987].

Antropologów i etnografów interesuje pojęcie czasu i wyobrażenia z nim związane jako element kultury społeczeństw. Prowadzono badania stosunku ludzi do przeszłości, teraźniejszości i przyszłości oraz sposobów doświadczania czasu i jego mierzenia [Leach 1950, 1956, 1961; Lévi-Strauss 1969, 1970]. Wyniki potwierdzają, że kwestie trwania i przemijania, następstwa i zmiany, cykliczne i linearne sposoby rozumienia czasu pojawiają się we wszystkich społeczeństwach ludzkich, tyle że z odmiennie rozłożonymi akcentami. Koncentrowano się przede wszystkim na rekonstrukcji pojęcia czasu w społeczeństwach pierwotnych, wydobywając jego specyficzne cechy poprzez przeciwstawianie ich koncepcjom i wyobrażeniom czasu właściwym nowożytnym społeczeństwom industrialnym. Efektem takiego porównania jest opozycja dwóch typów czasu: linearnego – ilościowego czasu współczesnych społeczeństw, i cyklicznego – jakościowego czasu społeczeństw pierwotnych.

Wyrazem myślenia o rzeczywistości, a zatem i o czasie, jest język – w wąskim rozumieniu system znaków i podstawowy środek komunikacji, w szerokim – element kultury. Fakt ten otwiera możliwości analizy znaczenia pojęcia „czas” lingwistom. Wyniki badań prowadzonych nad podobieństwami i różnicami znaczenia poszczególnych słów w różnych językach prowadzą do wniosku, iż określenia czasu, takie jak: *teraz, przed, po, trwanie i chwila*, stanowią przykład pojęć uniwersalnych, uniwersalny alfabet, nazwany przez A. Wierzbicką [2007] „naturalnym metajęzykiem semantycznym”. Zdaniem B. L. Whorfa [1982], pojmujemy czas jako pewną przestrzeń o ściśle wyznaczonych rozmiarach lub jako ruch w tej przestrzeni. Językowo ujęty czas może być zatem *długi* lub *krótki*. Używamy określeń: *odcinek czasu, czy kawał czasu*, a w odniesieniu do ruchu mówimy, że czas *biegnie, płynie, czy ucieka*. Różnorodne metafory stosowane w językach do tworzenia „portretu” czasu, który jest zjawiskiem nieprzestrzennym, pozbawionym formy, niedostępnym zmysłom, prowadzą do odmiennych conceptualizacji tego pojęcia [Burzyńska, Libura 2000].

Architekci i urbaniści utożsamiają czas z ruchem symbolizującym życie przestrzeni, zwłaszcza miejskiej, jej ewolucję, wewnętrzną energię. Czas uznawany tutaj za czwarty wymiar przestrzeni powoduje, że wszystkie trójwymiarowe i trójkierunkowe przemiany są także czterowymiarowe i czterokierunkowe, zależne od czasu, jego upływu, czy tempa. Można je obserwować na przykładzie rozwoju terytorialnego miast, wymiany ich wewnętrznych struktur, zanikania starych i pojawiania się w nich nowych elementów. Miasto jest bogatą, ruchomą i zmienną w czasie „mozaiką dotyczącą skali, wielkości, wieku, formy i charakteru elementów, kolażu barw i światła, ruchu i czasu – swoistym urbanistycznym *perpetuum mobile* będącym efektem przenikania się, zazębiania różnych okresów historycznych

i warstw kulturowych [Pęckowska 2012: 83–84]. Architektów interesuje także nieruchome, stabilne i trwałe tło dla życia społecznego toczącego się w mieście, będące podstawą orientacji człowieka w przestrzeni, dające mu poczucie bezpieczeństwa i symbolicznej osłony.

Konsekwentna refleksja zarówno nad istotą czasu, jak i przestrzeni w badaniach geograficznych miała miejsce w drugiej połowie XX wieku, będąc, podobnie jak w innych naukach społecznych, rezultatem istotnych zmian filozoficzno-metodologicznych, które doprowadziły do reinterpretacji podstawowych kategorii rzeczywistości. Dominującemu wcześniej podejściu naturalistycznemu przeciwstawiono podejście humanistyczne, a koncepcję obiektywistycznej natury rzeczywistości, niezależnej od ludzkich wyobrażeń, skonfrontowano z podejściem konstruktywistycznym, podkreślającym, że rzeczywistość jest społecznie wytworzona.

Odnosząc się do omówionego powyżej kontinuum temporalnego i tezy o różnicy geografii i historii polegającej na tym, że pierwsza odwołuje się do teraźniejszości, a druga do przeszłości, F. Braudel zauważył, że teraźniejszość także interesuje historyków, gdyż „teraźniejszość jest historią”. Z kolei geograficzne wyjaśnianie dotyczy nie tylko „tak szczupłego pasma czasu teraźniejszego, lecz obejmuje czas ludzki w pełnym wymiarze” [Braudel 1971: 226]. Geografia to jego zdaniem „oko historii”, czyli sposób oglądania i rozumienia świata, ludzi, społeczeństw, a także ich wielorakich problemów [Jędrzejczyk 2008].

W perspektywie geografii kategoria czasu jest zagadnieniem szczególnie ważnym i jednocześnie bardzo złożonym, ponieważ wspólnie z przestrzenią stanowi podstawowy wymiar rzeczywistości, w której funkcjonuje człowiek. Czasu nie można, tak jak przestrzeni, wyrazić w sposób graficzny, jest on jednak – tak jak przestrzeń – podstawowym składnikiem życia społecznego. Ludzie żyją w określonej „czasoprzestrzeni”, która składa się z co najmniej kilku wzajemnie nakładających się perspektyw: od perspektywy makro – czasu epoki, czasu kultur, przez perspektywę mezo – pokoleń, po perspektywę mikro – czasu osobistego i funkcjonowania z dnia na dzień. Ludzie kształtują i użytkują przestrzeń, w myśl aktualnych idei i wzorców, jednocześnie doświadczając i odczytując symbole zapisane w niej w przeszłości. W ten sposób w przestrzeni następuje akumulacja czasu i przestrzeń utrwala czas, otwierając pole zainteresowań dla geografów i geografii, która może stanowić syntezę wszystkich wcześniej scharakteryzowanych perspektyw.

Geografia czasu dotyczy „chronogeografii” (czasoprzestrzeni), a mianowicie „istnienia indywidualnego” w skali dnia, roku albo całego życia (biogeografii). W kategoriach geografii czasu można nakreślić fizyczną egzystencję i szlaki życiowe zarówno ludzi, jak i wytworów ich działalno-

ści, co umożliwia również śledzenie ewolucji krajobrazu, tj. jego genezy, zmian, oceny przez mieszkańców i innych użytkowników. Nałożenie na siebie tych dwóch wymiarów: przestrzeni i czasu, pozwala na uchwycenie dynamiki rzeczywistości. Miasta, jako dzieło człowieka, przechodzące rozmaite przemiany, pozwalają wyodrębnić kolejne warstwy czasu odcisniętego w ich przestrzeni, a tym samym mogą stanowić szczególny przedmiot szerokiej, interdyscyplinarnej refleksji nad jego złożoną istotą. Oddzielenie czasu od przestrzeni, które postulował Immanuel Kant¹, jest tutaj niemożliwe [Thrift 1977, za: Węclawowicz 1983].

Przedmiotem pracy jest czas w przestrzeni miasta, traktowany szeroko jako: 1) podstawowy atrybut miejskiej rzeczywistości i ludzkiego poznania, 2) ciągłość i przemijanie określonych struktur przestrzennych stanowiących „lustro” kolejnych pokoleń, budujących tożsamość miasta i tożsamość mieszkańców, 3) specyficzny rytm codziennego i niecodziennego funkcjonowania miasta i jego użytkowników. Rozważana w tej książce problematyka dotyczy zatem zarówno ewoluowania kształtu miasta będącego wyrazem wzajemnego oddziaływania na siebie przestrzeni i czasu, jak i ludzi, którzy codziennie miasto postrzegają, a czas, podobnie jak przestrzeń, przekłada się na ich określone wrażenia i wyobrażenia czasoprzestrzenne.

Celem głównym pracy jest ocena znaczenia czasu, który materializuje się w przestrzeni miasta. Dla realizacji powyższego celu zidentyfikowano wymiary czasu, ukazano sposoby obrazowania i odczytywania czasu w trakcie codziennych miejskich praktyk, a także określono postawy mieszkańców wobec przeszłości, teraźniejszości i przyszłości zapisanej w materialnej formie miasta.

W pracy dokonano próby syntetycznego ujęcia problematyki czasu, która jest przedmiotem zainteresowań przedstawicieli szeroko pojętych nauk społecznych. Wydaje się bowiem, że geograficzna kategoria „czasoprzestrzeni” może stanowić wspólną dla różnych dyscyplin płaszczyznę badania czasu.

Poza walorem poznawczym, praca może mieć także istotny walor praktyczny, wskazując na rolę właściwego planowania i projektowania przestrzeni w taki sposób, aby zachować odpowiednią równowagę pomiędzy dobrze zachowanymi elementami świadczącymi o jej przeszłości, współczesnych wzorcach i kierunkach rozwoju w przyszłości.

1 Czas i przestrzeń to kategorie, które wykorzystał Immanuel Kant, aby podzielić całą wiedzę o świecie. W myśl tego podziału, geografia obejmuje wszystko to, co odnosi się do przestrzeni, historia zaś to, co odnosi się do czasu. Dychotomia ta nie tylko delimitowała obszar badań tych dyscyplin przez kolejne dwa stulecia, ale także generowała ich metody badawcze.

Problem czasu doświadczanego, zapisywanego i odczytywanego przez mieszkańców w przestrzeni miasta, podjął w swojej pracy, o przewrotnym tytule *What time is this place?*, K. Lynch [1972]. Można zaryzykować stwierdzenie, że stanowi ona uzupełnienie o wymiar czasu tematyki wcześniejszej książki tego Autora, *The image of the city* [1960], która dotyczyła wyobrażeń przestrzeni miasta i zmieniła spojrzenie na to zagadnienie w studiach miejskich, podejmowanych przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych: architektów, geografów, socjologów, psychologów, zwracając ich uwagę na kwestie doświadczania, postrzegania, zapamiętywania i odwzorowywania przestrzeni przez jej użytkowników. Autor sam zauważył, że wiele równoległych twierdzeń, które sformułował na temat społecznych reprezentacji przestrzeni miasta, można przypisać także społecznym reprezentacjom czasu w tej przestrzeni.

It is evident that we should think of environmental image that is both spatial and temporal, a time-place [...]. Places are seen in the mind as changing or apparently static; their character and activity vary rhythmically; they connect with the past and the future. [Lynch 1972: 242]²

Niniejsza książka będzie podobnym dopełnieniem badań nad wyobrażeniami przestrzeni Łodzi, prowadzonych nieprzerwanie od 2000 roku w ramach różnych projektów naukowych [Mordwa 2003; Szkurłat 2006; Jakóbczyk-Gryszkiewicz 2007; Tobiasz-Lis 2010, 2013; Tobiasz-Lis, Wójcik 2014]. Na podstawie sukcesywnie zbieranego materiału empirycznego zauważono, że mieszkańcy Łodzi wyjątkowo szybko rejestrują i reagują na wszelkie działania dotyczące zmian przestrzeni miejskiej. Jednocześnie w swoich wyobrażeniach wielokrotnie odwołują się do przeszłości miasta, kulturowego dziedzictwa, a także definiują swoje oczekiwania względem przyszłości Łodzi. Wydaje się zatem, że trójczłonowa koncepcja czasu „było – jest – będzie”, która okazała się być jednym z wymiarów wyobrażeń o przestrzeni miasta, zasługuje w tym przypadku na odrębne, szersze opracowanie.

Praca składa się ze wstępu, czterech rozdziałów i zakończenia. W pierwszej części książki skoncentrowano się na problematyce teoretyczno-metodologicznej, prezentując różne conceptualizacje pojęcia „czasu” i omawiając rozwój badań nad czasem, przede wszystkim w geografii społecznej, ale także w dziedzinach pokrewnych, które stanowią tło dla przedstawianych dalej wyników empirycznych badań nad relacjami przestrzeni i czasu w mieście.

2 „Powinniśmy myśleć o obrazie miasta zarówno w kategoriach przestrzennych, jak i czasowych, o «czasoprzestrzeni» [...]. Miejsca są postrzegane jako zmieniające się lub pozornie statyczne; ich charakter zmienia się rytmicznie; łączą przeszłość i przyszłość”. [Lynch 1972: 242] (tłum. P. Tobiasz-Lis).

Rozdziały drugi, trzeci i czwarty stanowią część empiryczną pracy, opracowaną w myśl konstruktywistycznego stanowiska wobec rzeczywistości, która jest społecznie wytworzona i interpretowana przez człowieka. Odwołano się przede wszystkim do badań miasta jako fenomenu społecznego i kulturowego, promowanych przez tzw. kalifornijską szkołę geografii kultury. Jej współtwórca i jeden z czołowych przedstawicieli, E. Soja [1999, za: Wójcik 2014] opracował model trialektyki przestrzeni (*trialectics of spatiality*) będącej podstawą dla rozważań o mieście w trzech kontekstach indywidualnego i zbiorowego istnienia (*trialectics of being*), tj. trwania i czasu (*historicality*), przestrzeni i miejsca (*spatiality*) oraz społecznej reprodukcji (*sociality*). Na tym tle E. Soja wprowadził trzy odmiany przestrzeni (rys. 1), które stały się podstawą dla wielowątkowej interpretacji czasu w części drugiej, trzeciej i czwartej niniejszej pracy.

Rys. 1. Model trialektyki przestrzeni

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Soja [1999],
za: Wójcik [2014]

Przestrzeń pierwsza – przestrzeń postrzegana (*perceived*) – odnosi się do sposobów kształtowania i doświadczania przestrzeni przez człowieka i jest wyrazem związku pomiędzy układami społecznymi i przestrzenią. Tak interpretowana przestrzeń zmienia się w czasie i na podstawie charakterystycznych cech krajobrazowo-fizjonomicznych miasta przedprzemysłowego, przemysłowego i poprzemysłowego, obiektywnie można wyodrębnić w niej kolejne warstwy będące świadectwem przeszłości, teraźniejszości i przyszłości.

Przestrzeń druga – przestrzeń wyobrażana (*conceived*) – ma charakter bardziej subiektywny niż przestrzeń pierwsza, jest konstruowana społecznie w wyniku nadania jej wymiaru symbolicznego. Ma charakter przedstawień przestrzennych – „myśli o przestrzeni”, „obrazów o przestrzeni”, które opowiadają o zmianach miasta w czasie. W książce analizowano

zmieniający się w czasie obraz Łodzi, prezentowany wizualnie w formie map i widokówek wydawanych od początku jej dynamicznego rozwoju jako miasta przemysłowego. Omówiono także takie miejsca w przestrzeni miasta, które zdaniem mieszkańców stanowią symboliczny zapis przeszłości, „opowiadają historię miasta”, kształtują tożsamość miasta i jego mieszkańców.

Przestrzeń trzecia – przestrzeń przeżywana (*lived*) – mieści się w pojęciu „codzienności” jako podstawa różnych praktyk indywidualnego życia. Doświadczenie czasu w mieście, sposoby orientacji w czasie, systemy rachuby czasu, stosowane do tego miary, wyobrażenia na temat przemijania i trwania, następstwa i zmiany w kontekście miejskiej przestrzeni, są istotnym elementem codzienności. Doświadczenie, które jest pojęciem wieloznacznym, będzie tutaj rozumiane jako zapis w świadomości przeżytych zdarzeń, sytuacji, kontaktów z przestrzenią miejską i wiedza wyniesiona z własnych, wcześniejszych działań, zachowań czy przeżyć.

Każdej odmianie przestrzeni, zdaniem Autorki, można przypisać równoległą interpretację czasu (rys. 2). Jak już wcześniej wspomniano, sprowadzenie rzeczywistości do kategorii czasoprzestrzeni powoduje, iż wymiarów tych nie da się od siebie oddzielić. Rysunek 2 ilustruje prostotę, a jednocześnie wielowątkowość zagadnień poruszanych w pracy. Proste jest tutaj nałożenie na siebie wymiarów czasu i przestrzeni, choć ich trójdzielna natura już komplikuje przedmiot badań i każe spojrzeć na niego z co najmniej trzech perspektyw. Kolejne wątki pojawiają się, kiedy w tej złożonej czasoprzestrzeni zaczniemy poszukiwać takich właściwości czasu, jak: tempo, cykliczność, powtarzalność, ciągłość, zmienność, trwanie, wieczność, przemijanie, które tworzą liczne opozycje, np.: chwila i trwanie.

Rys. 2. Przestrzeń miasta i czas jako podstawowe wymiary rzeczywistości społecznej

Źródło: opracowanie własne

Problem czasu w przestrzeni miejskiej podjęty w pracy mieści się w nurcie geografii humanistycznej, której przedmiotem jest człowiek i świat jego przeżyć. Dostęp do tego świata uzyskujemy dzięki znakom ekspresji, w których się on wyraża. Metodologia geografii humanistycznej zakłada możliwość pośredniego poznania ludzkiej świadomości poprzez obserwację jej przejawów, takich jak: wypowiedzi, gesty, dzieła. Pozwala na to szeroki zestaw metod, od fenomenologii przez hermeneutykę, semiologię po strukturalizm, dzięki którym w inny sposób można spojrzeć na miasto – dotrzeć do źródeł ludzkiej wiedzy o czasoprzestrzeni miejskiej. Poniżej omówiono metody badawcze i materiały źródłowe, które wykorzystano podczas realizacji poszczególnych zadań badawczych, jakie sobie postawiono.

Kluczowym dla pracy materiałem empirycznym było 197 esejów fotograficznych przygotowywanych w sześciu cyklach, w latach 2011–2016, przez studentów II roku uzupełniających studiów magisterskich na Wydziale Nauk Geograficznych w ramach kursu dotyczącego społecznej percepcji przestrzeni miasta. Studenci stanowili celowo dobraną grupę młodych osób, które generalnie uznaje się za najbardziej uważnych i krytycznych obserwatorów rzeczywistości [Mordwa 2003], a dodatkowo, pięć lat kształcenia geograficznego sprawiło, że można było uznać ich za ekspertów, szczególnie wrażliwych na otaczającą ich przestrzeń.

Eseje fotograficzne były formą indywidualnej identyfikacji miejsc znaczących w Łodzi – „moich miejsc”, o różnych właściwościach, oraz uzasadnienie ich wyboru w postaci krótkiego opisu³. W literaturze angloamerykańskiej metodę taką określa się jako: *photo-projective method*, *photo-production* albo *self-directed photography*. Można doszukać się w niej także elementów wspólnych z najbardziej charakterystyczną metodą stosowaną w geograficznych badaniach doświadczenia czasu, jaką są pamiętniki czasoprzestrzenne (*time-space diaries*) [szerzej: Schwanen 2009]. W tym przypadku tylko niektóre spośród kilkunastu kategorii miejsc, które studenci na podstawie swoich codziennych obserwacji i praktyk mieli w przestrzeni miasta wybrać, sfotografować i zinterpretować, nawiązywały bezpośrednio do postrzegania różnych wymiarów czasu miasta (trwania i przemijania: „miejsce, które opowiada historię miasta”; kierunku płynącego czasu: „miejsce, w którym widać rozwój”, „miejsce, w którym widać kryzys”; rytmu, tempa, zmienności, cykliczności, powtarzalności: „miejsce, w którym czas płynie szybko”, „miejsce, w którym czas płynie wolno”, „miejsce, w którym czas się zatrzymał”). Właściwości czasu w różnych kontekstach pojawiały się jednak również w innych kategoriach miejsc (np. „miejsce, które budzi moje pozytywne emocje”, czy „miejsce magiczne”).

3 Instrukcja przygotowania eseju fotograficznego stanowi załącznik 1 do niniejszej pracy.

Materiał empiryczny w postaci esejów fotograficznych opracowywano zgodnie z metodologią badań jakościowych, zarówno jako zestaw materiałów wizualnych, jak i jako otwarte wypowiedzi mieszkańców na temat czasu doświadczanego przez nich w przestrzeni miasta.

W pierwszej z perspektyw zastosowano metodę analizy strukturalistycznej fotografii, która przedmiotem interpretacji czyni obraz, w oderwaniu od autora. Ma ona przede wszystkim charakter merytoryczny, treściowy, dąży do odkrycia wielu poziomów, na których ukryte są społeczne i kulturowe znaczenia przynoszone przez obraz, i rozszyfrowania tych znaczeń [Sztompka 2005]. Zwracano uwagę na prezentowane w fotografiach miejsca, czas, w którym wykonywano zdjęcia (pora roku, pora dnia), atrybuty czasu związane z fotografowanym miejscem (stare – nowe, szybkie – wolne, dynamiczne – stabilne), a także obecność i zachowania ludzi w tych miejscach.

Należy zauważyć, iż rola fotografii jako metody badawczej w naukach społecznych staje się coraz bardziej istotna. Relacje pomiędzy wiedzą geograficzną i analizą wizualnych reprezentacji przestrzeni były przedmiotem prac m.in. M. Cranga [1997] i G. Rose [2000, 2008], którzy podkreślali rolę geografów w wyjaśnianiu sposobów przedstawiania krajobrazów i miejsc.

Photographs have always played a major role in geographical studies. Ever since the invention of photography in the 1830s, it has been assumed that photographs are perfectly suited to help answer that eminently geographical question, “what is this place like?” [Rose 2008: 151]⁴.

Odnosząc się do prac dotyczących fotografii i geografii, G. Rose [2000: 555] zauważyła:

Recent work on photography and geography has certainly focused on the meanings of things photographed. Several writers have made a strong case for the importance of photographs as a source for historical geographers [...] but not because photographs accurately record what places looked like in the past. Like many other historians of photography [...] these geographers argue that photographs are not simply mimetic of the world they show. Rather, it is being argued that the production, circulation and consumption of photographs produce and reproduce the imagined geographies of the social group or institution for which they were made⁵.

4 „Fotografie miały zawsze istotne znaczenie w badaniach geograficznych. Odkąd w 1830 roku wynaleziono fotografię, wykorzystywano ją z powodzeniem do odpowiedzi na podstawowe pytania stawiane przez geografów odnośnie do charakteru miejsc, zjawisk i procesów” [Rose 2008: 151] (tłum. własne – P. Tobiasz-Lis).

5 „W ostatnich pracach dotyczących geografii i fotografii koncentrowano się na znaczeniu fotografowanych miejsc, procesów i zjawisk. Kilku autorów podkreślało istotność fotografii jako źródła informacji dla geografów historycznych [...] ale nie dlatego, że fotografie te stanowiły wierny zapis, dokumentację określonego obiektu, czy zdarze-

Swoboda i możliwość indywidualnej interpretacji przestrzeni podczas wykonywania fotografii, które trudno osiągnąć w trakcie standardowych badań społecznych, to najczęściej podkreślane zalety wynikające z wykorzystania metod wizualnych. Ponadto, pomimo subiektywności doznań i ocen poszczególnych osób, a także swobody, jaką daje metoda fotografii, większość obrazów można odczytywać jako ilustrację wrażeń typowych, przeciętnych dla wszystkich uczestników badania.

Fotografie, które zgromadzono w esejach fotograficznych przygotowywanych w latach 2011–2016, pełnią wszystkie pięć funkcji fotografii w badaniach społecznych, o których pisał P. Sztompka [2005]: 1) stymulowanie uwagi i wyobraźni podczas obserwacji, które oznacza celową selekcję fotografowanych tematów, obiektów, zdarzeń, kontekstów, utrwalanie wrażeń i spostrzeżeń; 2) inspiracja heurystyczna – fotografie, które są bardziej sugestywne od słowa pisanego, stanowią swoiste zaproszenie do dedukcji, spekulacji, fantazji, szerszej interpretacji świata; 3) rejestracja i utrwalenie faktów wizualnych w określonym kontekście czasowym i przestrzennym; 4) pretekst do dyskusji w grupie lub wywiadu fotograficznego, która podwyższa zainteresowanie i mobilizację uczestników prowadzonych badań społecznych, pozwala skonfrontować subiektywnie postrzeganą przez nich rzeczywistość; 5) ilustracja dla pojęć, kategorii i prawidłowości rzeczywistości społecznej, która pomaga w ich pogładowym przedstawianiu.

Opisy wyjaśniające wybór poszczególnych kategorii miejsc, które towarzyszyły wszystkim fotografiom, analizowano z zastosowaniem techniki analizy pola semantycznego, opracowanej przez R. Robin [1980]. Polega ona na wyszukiwaniu słów i zwrotów występujących w analizowanym tekście (w tym wypadku opisy interpretujące poszczególne zdjęcia w esejach fotograficznych) pozostających w sieci relacji z analizowanymi pojęciami (słowami kluczowymi) i pozwala na odczytanie ich pełnego znaczenia oraz kontekstu, w którym występują (rys. 3). Technika ta jest pochodną badań lingwistycznych zapoczątkowanych w latach 30. XX wieku. Można ją również wiązać z jakościową analizą treści, czy analizą dyskursu. Badanie pola semantycznego polega na rozłożeniu porządku wypowiedzi po to, by złożyć go na nowo zgodnie z jego czytelnością znaczącą. Odbyna się to na zasadzie budowy inwentarza składającego się z:

- określeń – wskazujących na cechy podmiotu (jaki jest – istota bądź sposób bycia podmiotu);
- asocjacji – wskazujących, z czym kojarzy się podmiot, z czym się wiąże, co mu towarzyszy;

nia w konkretnym czasie. Zwracano uwagę na fakt, że zarówno wykonywanie zdjęć, jak i ich interpretacja stanowią formę tworzenia i przetwarzania subiektywnych obrazów przestrzeni” [Rose 2000: 555] (tłum. P. Tobiasz-Lis).

- opozycji – wskazujących, co jest przeciwieństwem podmiotu;
- ekwiwalentów – wyrażeń, które mogą zastępować podmiot w określonych kontekstach (z czym podmiot bywa utożsamiany);
- działań wobec podmiotu – wskazań na temat aktywności wykonywanych wobec podmiotu;
- działań podmiotu – wskazań aktywności podmiotu i ich skutków.

Rys. 3. Struktura analizy pola semantycznego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Robin 1980

W ten sposób dokonano analizy określeń dotyczących „miejsc, które opowiadają historię miasta”, „miejsc, w których widać rozwój”, „miejsc, w których widać kryzys”, „miejsc, w których czas płynie szybko”, „miejsc, w których czas płynie wolno” oraz „miejsc, w których czas się zatrzymał”. Wyniki pozwoliły sformułować ich definicje wynikające ze społecznego doświadczania i wyobrażeń na temat miejskiej czasoprzestrzeni.

W pracy odwoływano się także do wyników wywiadów zogniskowanych, prowadzonych równoległe z techniką esejów fotograficznych, które dotyczyły sposobów orientacji w czasie z wykorzystaniem elementów substancji urbanistycznej innych niż zegary czy kalendarze⁶. Analizowano także pod

⁶ Pytania zawarte w kwestionariuszu wywiadu, które wykorzystano w pracy, stanowią załącznik 2 tej pracy.

względem zarówno ilościowym, jak i jakościowym, reprezentacje przestrzeni w postaci aktualnych i archiwalnych planów miasta oraz widokówek wydawanych w latach 1900–2015. W wielu miejscach nawiązywano także do wcześniejszych badań dotyczących społecznej percepcji i zmian wyobrażeń Łodzi wynikających z dynamicznych przekształceń miasta w okresie transformacji ustrojowej [Tobiasz-Lis 2013; Tobiasz-Lis, Wójcik 2012, 2014].

* * *

Niniejsza książka powstała w wyniku realizacji projektu naukowego pt. „Społeczna percepcja dynamiki przestrzeni miejskiej. Przykład Łodzi”, finansowanego ze środków dotacji celowej Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego na prowadzenie badań naukowych służących rozwojowi młodych naukowców w 2015 roku.

Założenia i wyniki prowadzonych badań były referowane na kilku konferencjach naukowych w kraju, zarówno geograficznych, ekonomicznych, jak i interdyscyplinarnych. W trakcie realizacji projektu przygotowano także dwa artykuły naukowe prezentujące część wyników prowadzonych badań, w których skoncentrowano się przede wszystkim na społecznej percepcji dynamiki przestrzeni miasta Łodzi. Należy jednak podkreślić, że inspiracją dla podjęcia problematyki czasu w przestrzeni miasta i w jej wyobrażeniach były zarówno wcześniejsze badania na gruncie geografii percepcji, jak i codzienne własne obserwacje dynamicznych zmian zachodzących w Łodzi, a także wymiana poglądów i poznawanie innych perspektyw doświadczania miejskiej rzeczywistości.

W tym miejscu chciałabym złożyć serdeczne podziękowania Koleżankom i Kolegom – pracownikom Katedry Geografii Regionalnej i Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego, za ich wsparcie w realizacji wszystkich moich celów w ostatnich latach, wielogodzinne dyskusje, konstruktywną krytykę i cenne uwagi, za radość ze wspólnej pracy.

Dziękuję również studentom Wydziału Nauk Geograficznych UŁ, którzy od sześciu lat uczestniczą w prowadzonych przeze mnie zajęciach poświęconych problematyce społecznej percepcji przestrzeni i z zaangażowaniem opowiadają mi o swoim osobistym obrazie miasta. Ten coroczny dialog jest zawsze inspirujący i powoduje, że za każdym razem odnajduję nowy wątek w relacjach człowieka i przestrzeni.

Dziękuję także moim najbliższym, trzem Mężczyznom: Mężowi Piotrowi, szczególnie za refleksje z perspektywy pokrewnej dyscypliny nauki, i Synom – Antkowi i Stefkowi, za nieskończone pokłady energii, która daje siłę do pracy.

Rozdział I

Teoretyczne podstawy rozważań nad czasem

1.1. Wybrane koncepcje i rodzaje czasu w filozofii i naukach społecznych

Pytanie o naturę czasu pojawiło się w filozoficznych dyskusjach już w starożytności. Heraklit z Efezu w swojej znanej krótkiej sentencji *Pantha rei* po raz pierwszy zwrócił uwagę na zmienność, którą uznał za najważniejsze prawo natury: czas płynie na podobieństwo rwącej rzeki, której strumień unosi ze sobą wszystko, co tylko istnieje. Należy podkreślić, że w późniejszych rozważaniach zarówno filozofów, jak i przedstawicieli nauk społecznych, czas wielokrotnie rozpatrywano w kategoriach „trwania”, „upływu”, „przebiegania”, „przemijania”, ruchu i zmienności. Czas jako swoista miara ruchu pojawia się także w koncepcji Arystotelesa, w myśl której w każdym ruchu można wyróżnić stan wcześniejszy (przed) i późniejszy (po), zaś sam czas będzie w takim przypadku ilością ruchu ze względu na odległość pomiędzy „przed” i „po”. Św. Augustyn również stał na stanowisku, że czas jest miarą zmienności, ruchu i wiązał go z przemijalnością świata materialnego. Rozróżnił trzy podstawowe wymiary czasu: przeszłość, teraźniejszość i przyszłość, gdzie teraźniejszość to czas zauważany, przeszłość – pamiętany, a przyszłość – oczekiwany, przy czym tylko pierwszy z tych aspektów czasu można uznać za rzeczywiście istniejący. To kontinuum temporalne stanowiło podstawowy punkt odniesienia dla późniejszych rozważań nad doświadczaniem czasu przez człowieka.

W nowożytnych filozoficznych poglądach na temat czasu ściera się wiele przeciwstawnych koncepcji odnoszących się do jego natury. Podstawową jest dyskusja nad jego obiektywną (substancjalną, absolutną) i subiektywną

(relacyjną, pozorną) naturą. Pierwsza zakłada, że czas i dokonujące się w nim zmiany stanowią jedyną rzeczywistość, co wskazywałoby na to, że człowiek jest całkowicie podporządkowany biegowi czasu [Ingarden 1975]. Taką interpretację czasu przypisuje się Newtonowi, który sądził, że czas zawsze i wszędzie płynie w taki sam, niezmienny sposób, niezależnie od tego, czy zachodzą w nim jakiegokolwiek zdarzenia i czy umieszczone są w nim jakiegokolwiek obiekty:

absolutny, matematyczny i prawdziwy czas, sam w sobie i przez swą własną naturę płynie równo w odniesieniu do wszystkiego co zewnętrzne [...], wpływ absolutnego czasu nie podlega żadnym zmianom. [Newton 2011: 190-191]

Druga koncepcja, której zwolennikiem był G.W. Leibniz [1969], utożsamia istnienie czasu od materialnej rzeczywistości i w tym sensie czas jest względny, ponieważ nie istnieje w sposób absolutny. Zdaniem G.W. Leibniza [1969], czas to nic innego jak następstwo zdarzeń, lub inaczej zbiór relacji pomiędzy zdarzeniami niejednoczesnymi.

Co do mnie, niejednokrotnie podkreślałam, że mam przestrzeń za coś względnego, podobnie jak czas, mianowicie za porządek współistnienia rzeczy, podczas gdy czas stanowi porządek ich następstwa. [Leibniz 1969: 336]

Do założenia substancjalnej teorii czasu odniósł się również I. Kant, choć inaczej niż G. W. Leibniz. Zdaniem I. Kanta czas, tak samo jak i przestrzeń, jest własnością ludzkiego poznania. Zatem czas jako kategoria aprioryczna ma swoje źródło w podmiocie poznającym, a nie w zewnętrznym świecie. Jednocześnie I. Kant zakładał, że obraz rzeczy, na który składa się suma wrażeń podmiotu poznającego, obiektywizuje się w przestrzeni, która ma charakter absolutny, zaś jej teorią jest geometria Euklidesa [Pabjan 2008].

Definicje czasu w perspektywie nauk społecznych długo ewoluowały, by przybrać niespotykane plastyczną i istotną dla współczesnego typu społeczeństw formę. Czas w naukach społecznych rozgałęzia się na czas biologiczny, historyczny i społeczny, o zróżnicowanych właściwościach, niezależniając się od czasu ilościowego – fizycznego [Adams 1990].

Czas biologiczny charakteryzowany jest z jednej strony poprzez cykliczne i rytmiczne zmiany, a z drugiej poprzez swój silny komponent kierunkowy. Na trwającą powtarzalność cykli przyrody stanowiącej synonim ciągłej odnowy, odradzania się świata, nakłada się jednokierunkowy postęp każdego żyjącego organizmu w stronę nieuchronnej śmierci. Konceptualizacja czasu biologicznego jest głęboko zakorzeniona w teorii ewolucji, zarówno w jej kontekście morfologicznym, jak i genetycznym, oraz w jej podstawowych właściwościach, tj.: jednokierunkowości i nieodwracalności. Czas biologiczny dotyczy biografii gatunków, jest opowieścią o upadku i przemijaniu.

Czas historyczny jest zakorzeniony w chronologicznej konstrukcji czasu z udziałem różnych danych historycznych (źródła pisane, wspomnienia, artefakty, ślady). Czas historyczny jest sekwencyjny, uwzględnia i akcentuje następstwo kolejnych, jednostkowych, unikalnych i niepowtarzających się stadiów. Przestrzegane jest następstwo, chronologia, zdarzenia zostają wymienione w określonym porządku, choć nie muszą być oddzielone porównywalnymi, równymi odcinkami czasu. Chronologiczne porządkowanie zdarzeń i procesów daje podstawy do obiektywizacji czasu historycznego, z kolei podejście subiektywistyczne zakłada, że będą one różnie postrzegane i wartościowane przez różnych ludzi, pokolenia, całe społeczeństwa [Koselleck 2004]. Odpowiedzią na takie relatywistyczne postrzeganie rzeczywistości jest koncepcja czasu społecznego zakorzeniona w konstruktywistycznej interpretacji czasu i przestrzeni jako społecznych wytworów dominujących systemów społecznych i ekonomicznych [np. Soja 1989; Harvey 1989, 1990].

Czas społeczny i zmiana społeczna to dwie uzupełniające się kategorie, które rozpatrywane jako całość pozwalają bliżej przyjrzeć się strukturze współczesnych społeczeństw i tendencjom współczesnego świata. D. Harvey [1990] twierdzi, że każde społeczeństwo konstruuje własne koncepcje czasu i przestrzeni, które wynikają z jego potrzeb i możliwości. W starszych społeczeństwach przedprzemysłowych czas jest konkretny, wyznaczany naturalnymi i kulturowymi rytмами: pokoleń, pór roku, dni i nocy. Taki czas jest nieciągły, określany w odniesieniu do zachodów słońca, pór suchych, czy dni targowych. W społeczeństwach przemysłowych i poprzemysłowych organizacja czasu ewoluuje w kierunku precyzyjnych i abstrakcyjnych podziałów, takich jak: rok, tydzień, dzień, godzina, minuta, sekunda.

Łącząc różne typologie, socjologowie wyróżnili kilka odmian czasu społecznego, prezentując jego podstawowe właściwości, zwłaszcza w kontekście zmiany społecznej [Horonziak 2014]. Pierwszy z nich to czas długi, który jest powolny i pozwala, by przeszłość przeniknęła do teraźniejszości i przyszłości, ilustrując wspólną dla większości społeczeństw potrzebę zachowania ich kulturowej ciągłości. Z kolei czas krótki, „nagły”, wiąże się z chwilową, gwałtowną zmianą w społeczeństwie, rozdzielającą spoiwa łączące przeszłość z teraźniejszością. Trzeci rodzaj czasu – czas niepewny, jest zmienny i przypadkowy, charakterystyczny dla okresów przejściowych w społeczeństwach. Czas cykliczny jest bezpośrednio związany z powtarzaniem się zjawisk przyrodniczych, które zostają przeniesione na życie społeczne. Czas opóźniony wobec samego siebie to czas przynoszący ze sobą zbyt długie oczekiwanie wobec przyszłości, która nigdy nie realizuje się z takim efektem, jaki był oczekiwany. Przypisywany jest on grupom zamkniętym lub trudno dostępnym. Czas wyprzedzający samego siebie to czas niepewnych zmian, innowacji,

które pociągają za sobą wprowadzenie nieciągłości i zmienności do społecznej teraźniejszości.

Schodząc do perspektywy indywidualnej, T. Luckmann identyfikuje trzy uzupełniające się i przeplatające poziomy tożsamości człowieka z czasem: czas wewnętrzny, czas intersubiektywny oraz czas biograficzny. Czas wewnętrzny jest wyrazem podmiotowości człowieka i jego zakotwiczenia w rzeczywistości poddanej prawom czasu i przestrzeni, który umożliwia mu odnoszenie się do przeszłych działań, doświadczeń. Czas intersubiektywny dotyczy dzielenia czasu z innymi ludźmi i zależy od społecznej struktury życia codziennego. Czas biograficzny to swego rodzaju most, który ludzie tworzą pomiędzy swoim życiem a przestrzenią, w której je przeżywają. Łączy on więc poziom wewnętrznego rozpatrywania czasu z intersubiektywnym. Dzieje się tak, ponieważ czas biograficzny jest osadzony w czasie historycznym, pozwala na odniesienie jednostkowego życia do ogólnej społecznej sytuacji kulturowej, w której w danym momencie jednostka egzystuje [Leccardi 2014, za: Horonziak 2014].

W większości koncepcji na temat czasu w naukach społecznych podstawowym podziałem czasu jest jego rozróżnienie na czas ilościowy i jakościowy. Czas ilościowy jest wielkością linearną, wektorową, daje się więc mierzyć i biegnie od przeszłości do teraźniejszości oraz porządkuje następujące po sobie zdarzenia. Natomiast czas jakościowy jest kategorią niemierzalną, a jedynie dzielącą się na nierówne jakości – przeszłość, teraźniejszość i przyszłość, które niekoniecznie następują po sobie regularnie. Obydwa te sposoby rozumienia czasu współlistnieją ze sobą w różnych sferach życia pojedynczych ludzi i całych społeczeństw. Czas ilościowy pełni funkcję pomiaru i porządkowania zdarzeń, a jakościowe pojęcie czasu jest niezbędne dla globalnego zrozumienia świata, gdy zjawiska są niezwykle zróżnicowane, a jednocześnie powtarzają się [Alexander 1945; Pawełczyńska 1985].

Temat czasu, podejmowany przez przedstawicieli różnych dyscyplin społecznych, nigdy nie należał do prostych. Już św. Augustyn, w tak często cytowanym fragmencie swoich *Wyznań* twierdził, że rozumie pojęcie czasu, ale nie potrafi go wyjaśnić innym, jeżeli o to poproszą⁷. Tym bardziej wydaje się, że musi to być jeszcze trudniejsze współcześnie, kiedy na temat czasu powstało tak wiele rozmaitych prac, prezentujących różne perspektywy i koncepcje z nim związane. Pomimo iż nie osiągnięto dotychczas w naukach społecznych jednej – szerokiej, ale wspólnej kon-

7 „Czymże więc jest czas? Jeśli nikt mnie o to nie pyta, wiem. Jeśli pytającemu usiłuję wytłumaczyć, nie wiem. Z przekonaniem jednak mówię, że wiem, iż gdyby nic nie przemijało, nie byłoby czasu przeszłego. Gdyby niczego nie było, nie byłoby teraźniejszości”. [Św. Augustyn, *Wyznania*, ks. XI, 14, 15]

cepcji czasu, refleksje wypływające z prac przedstawicieli poszczególnych dyscyplin stanowią istotny głos w dyskusji, z której czerpie i w którą czynnie włącza się również geografia społeczna, podejmująca od drugiej połowy XX wieku problem czasu w wielu różnych ujęciach. W pracach geografów odsłania się złożona natura czasu i sposoby jego rozumienia w odniesieniu do przestrzeni, które różnią się nie tylko pomiędzy poszczególnymi społeczeństwami, ale także wewnątrz nich. Szczególnie istotne jest przejście od ujęć obiektywnych do tych, które dotyczą relatywnych form doświadczanego czasu oraz od oddzielnego traktowania czasu i przestrzeni do koncepcji czasoprzestrzeni, w której te dwie kategorie rzeczywistości stanowią nierozzerwalną jedność.

1.2. Ujęcie czasu w geografii. Od badań przestrzeni w czasie do czasoprzestrzeni

W tym miejscu dokonano próby uporządkowania prac geografów na temat znaczenia i wzajemnej relacji czasu i przestrzeni, uznawanych za podstawowe wymiary rzeczywistości i ludzkiego poznania, które publikowano na przestrzeni ostatniego stulecia. Jak zauważa M. Wójcik [2008: 123], „współczesna różnorodność orientacji badawczych geografii człowieka, a wewnątrz nich wielość ujęć, podejść, koncepcji, itd. nie tworzy łatwego zadania dla tych, którzy chcieliby dokonać syntezy stanu i kondycji dyscypliny”. W przeglądzie dominuje literatura zagraniczna, co wynika z faktu, iż problematyka czasu, wpisująca się przede wszystkim w antypozytywistyczne wzorce badań, została podjęta w Polsce z opóźnieniem, przez co brakuje rodzimych opracowań, które prezentowałyby współczesne stanowisko geografów w tym zakresie.

Tradycyjnie geografowie odwoływali się do kategorii czasu poprzez podejście genetyczne w badaniu struktur morfologicznych i funkcjonalnych miast i regionów. Brytyjski geograf, H. C. Darby [1962] określił cel historycznego podejścia w geografii jako „rekonstrukcję charakteru środowiska geograficznego w przeszłości”. Zatem, w myśl podejścia genetycznego, geografowie śledzili ewolucję krajobrazów kulturowych, dążyli do odtwarzania układów przestrzennych z przeszłości, poszukiwali i analizowali procesy odpowiedzialne za zmiany zachodzące w przestrzeni, m.in.: industrializację, czy urbanizację. Była to jednak rekonstrukcja „płaska”, a czas zredukowano do pasywnych ram kolejnych stanów środowiska geograficznego, analizowanego na podstawie archiwalnych danych

statystycznych, czy kartograficznych. Nierówne traktowanie przestrzeni i czasu charakteryzowało także wczesne studia wykorzystujące analizy szeregów czasowych. W obydwu nurtach geografowie bardziej interesowali się przestrzenią „w” czasie aniżeli „poprzez” czas. W latach 50. XX wieku takie badania ściśle wiązały geografów historycznych z historią gospodarczą, czy geografiami społeczną i ekonomiczną. Jednakże podejście ilościowe, które zdominowało nauki społeczne w latach 60. i 70. XX wieku, spowodowało, że w płaszczyźnie teoretyczno-metodologicznej geografia społeczno-ekonomiczna i historyczna oddaliły się od siebie. Pierwsza zaczęła być utożsamiana z nomotetyczną wizją geografii i związanymi z nią ilościowymi analizami prowadzącymi do ustalania ogólnych prawidłowości funkcjonowania rzeczywistości społeczno-gospodarczej, drugą uznano za ostoję geografii regionalnej i jej idiograficznego podejścia do prowadzonych badań.

Wśród nowych koncepcji czasu ujmowanego równolegle z przestrzenią, które pojawiły się w geografii w latach 70. XX wieku, należy szczególnie podkreślić znaczenie szkoły geografii czasu T. Hägerstranda⁸ [1975, 1982]. Głównym założeniem dla zaproponowanych wówczas analiz czasowo-przestrzennych było to, że ludzie w swoim codziennym życiu są ograniczeni zarówno ramami czasu, jak i przestrzeni. Na podstawie obserwacji ruchów ludności opracowano zgeneralizowany obraz zachowań czasoprzestrzennych jednostek, których codzienną aktywność zapisywano w postaci linii (szlaku, ścieżki) w „akwarium” (połączenie dwuwymiarowej przestrzeni z prostopadłą względem niej osią czasu) (rys. 4).

Rys. 4. Indywidualna dzienna ścieżka życia

Objaśnienia: 1, 10 – dom; 2 – droga do pracy; 3, 7 – praca; 4 – droga na lunch; 5 – lunch; 6 – powrót do pracy; 8 – droga do domu; 9 – zakupy w sklepie

Źródło: opracowanie własne

8 Fakt, iż badania T. Hägerstranda i jego zespołu były prowadzone na Uniwersytecie w Lund, stał się podstawą dla określania wypracowanych tam idei i sposobów podejścia do geografii czasu mianem „szkoły z Lund”.

Geografii czasu nie należy traktować jako oddzielnej subdyscypliny w geografii. Jest to raczej podejście, czy propozycja metodologiczna, w której ujęcia przestrzenne przestają być domeną geografii, a historia czy fizyka tracą monopol na ujęcie czasu w badaniu zjawisk i procesów. Tutaj obydwie kategorie rzeczywistości traktowano jednakowo. Pomimo istotnego znaczenia, jakie dla geografii i nauk pokrewnych miała propozycja T. Hägerstranda, wypracowane modele czasoprzestrzenne powstały dzięki zastosowaniu pojęć absolutnej przestrzeni i czasu [Thrift 1983]. Podjęto problem dziennych, tygodniowych i sezonowych budżetów czasu zarówno pojedynczych ludzi, jak i grup społecznych, ale sposób ich wykorzystania odmierzano czasem zegara czy kalendarza. Badania dostarczały zatem informacji o tym, w jakiej czasoprzestrzeni funkcjonują ludzie, ale nie o tym, jak ta czasoprzestrzeń jest przez nich konstruowana i doświadczana.

Niektóre założenia geografii czasu zostały zmodyfikowane przez A. Giddensa [2003] i zastosowane w jego pracach dotyczących teorii strukturalizacji, która w znacznym stopniu odwoływała się do przemysłów geografów nad ograniczeniami wpływającymi na zachowanie jednostki w jej środowisku życia. A. Giddens zwracał jednak uwagę raczej na ograniczenia wynikające ze struktury społecznej, w ramach których funkcjonuje jednostka, a czas i przestrzeń uznawał za współodpowiedzialne za tworzenie się układów społecznych. Krytykował jednocześnie klasyczne prace geografów z Lund za to, że nie wyjaśniały natury i źródeł projektów biograficznych, a jednostki sytuowały poza ich społecznym umiejscowieniem. Dla dalszego rozwoju geografii szczególnie inspirujące i twórcze okazały się zarówno idee tzw. strukturalizmu empirycznego (strukturalno-funkcjonalnego), jak i transformacyjnego. Ogólne założenia strukturalizmu o charakterze ontologicznym i epistemologicznym zmuszają do refleksji i stawiania pytań o istotę i charakter środowiska, w którym żyje człowiek, sens jego podmiotowości i rolę subiektywności w poznaniu otoczenia, oraz o wpływ struktur głębokich (fundamentalnych) na zmianę rzeczywistości społecznej i nasze działanie.

Równoległe z koncepcją T. Hägerstranda, głos zabrali geografowie humanistyczni, podkreślając znaczenie doświadczania czasu i przestrzeni w codziennym życiu człowieka, a tym samym otwierając nową płaszczyznę dyskusji nad tymi wymiarami rzeczywistości w geografii człowieka. Twórcza fascynacja i zarazem krytyka geografii czasu doprowadziły do rozwoju tego podejścia w postaci rozmaitych ujęć miejsca, stanowiącego złożoną tożsamość przestrzeni i czasu [Pred 1983; Harvey 1990; Soja 2000; Kaczmarek 2005]. Prace geograficzne i socjologiczne odwołujące się do geografii czasu ukazują najczęściej możliwości tkwiące w człowieku jako kreatorze i moderatorze swojego miejsca, wyjaśniają funk-

cjonowanie jednostki w miejscu w ramach pewnych społecznych całości (społeczności, zbiorowości) i odwrotne – oddziaływanie miejsc na zachowania i wyobrażenia ludzi. Autorzy operują czasem względnym, co bezpośrednio wynika także z podobnych trendów odnośnie do podejścia do przestrzeni (względnej, postrzeganej, doświadczanej i wartościowanej przez poszczególne jednostki).

W humanistycznym podejściu do geografii przyjmuje się, że czas jest naturalnym aspektem ludzkiego doświadczenia egzystencjalnego, którego, podobnie jak przestrzeni, nie jesteśmy w stanie od naszego istnienia oddzielić. Skoro czas i przestrzeń zależą od człowieka, to od niego należy zaczynać badania wzajemnych związków między tymi dwiema kategoriami bytu. Y. F. Tuan [1978] porównał doświadczanie czasu do ruchu przestrzeni, a przestrzeni (miejsca) do zatrzymania (przerwy) w czasie. A. Buttimer [1976] poszukiwała nowych określeń na to, w jaki sposób przestrzeń i czas „przemawiają” do doświadczających ich codziennie ludzi. W podejściu humanistycznym na czas patrzy się od centrum, w którym znajduje się człowiek – „byt egzystujący w określonym czasie i przestrzeni”, z indywidualnym odczuciem upływu czasu i z wszystkimi jego niezliczonymi odmianami, które jest on w stanie sobie uświadomić i wyobrazić [Jędrzejczyk 2004, 2007].

Indywidualne poczucie czasu człowieka oraz społecznej wspólnoty tworzy oryginalny sposób jego odmierzania. Czas codziennych działań i myśli, czas przeszły zapisany w pamięci wyznacza również sposób konstrukcji przyszłości, której wyobrażenie rodzi się w ścisłym związku z doświadczaniem czasu i przestrzeni. Między człowiekiem i przestrzenią, na bazie codziennych doświadczeń, rodzą się relacje. Człowiek zapamiętuje miejsca, krajobrazy i w ten sposób kształtuje się jego własna tożsamość. Pozytywne doświadczenia budują relacje topofilne, a negatywne topofoficzne [Tuan 1987]. Podobnie można spojrzeć na czas odłożony w ludzkiej pamięci. Utrwalone zdarzenia z przeszłości mogą budzić emocje pozytywne (mnemnofilia) lub negatywne (mnemnofobia) [Kaczmarek 2005]. Geografia humanistyczna odkryła wielowymiarowość czasu i jego roli w życiu człowieka, przyczyniając się do głębszej refleksji geografów nad jego upływem.

Wspólną cechą ujęć neopozytywistycznych w geografii społecznej – od geografii czasu, przez strukturalizm do podejścia humanistycznego – jest zainteresowanie miejscem, wyrastające w dużej mierze z refleksji nad rolą czasu w materialnej i społecznej organizacji przestrzeni. Tym samym kategoria czasu przestaje odgrywać drugorzędną rolę, uzupełnia przedmiot poznania geograficznego i pozwala na pełniejsze wyjaśnianie rzeczywistości. Również w tradycyjnych nurtach badawczych, takich jak analizy morfologiczne, czy funkcjonalno-przestrzenne, zarówno po-

jedynczych osiedli, jak i całych systemów osadniczych, podejmuje się obecnie pogłębione studia nad genezą i dynamiką zjawisk i procesów. Przykładem może być koncepcja genetyczno-systemowa badań funkcji miast A. Suliborskiego [1994], która eksponuje czynnik czasu w poszukiwaniu prawidłowości w transformacji miast w czasie. Koncepcja ta zakłada, że istnieje historyczna ciągłość miast, a każde z nich ma tylko sobie przypisaną ścieżkę przemian, która jest szczególnym przejawem ogólnego procesu dziejowego, charakterystycznego dla danej cywilizacji, kraju, regionu i zostaje zapisana w funkcjach miast i w formach ich zabudowy. Stale zmieniające się funkcje miejskie generują dalsze zmiany społeczne, gospodarcze i morfologiczno-przestrzenne, a te z kolei stanowią podstawę kolejnych transformacji funkcji. Jak pisze A. Suliborski [1994: 42], „powstaje specyficzna pętla zmian”.

Rosnące zainteresowanie czasem wśród geografów, na które w ostatnim stuleciu nałożył się szereg zmian teoretyczno-metodologicznych i towarzyszących im nowych perspektyw badawczych, spowodowały, że geografowie mogą istotnie wzbogacić dyskusję nad charakterem podstawowych elementów rzeczywistości i ludzkiego poznania, jakimi są przestrzeń i czas. Można wyodrębnić cztery perspektywy geograficznie zdefiniowanych relacji czasu i przestrzeni, które pojawiały się na przestrzeni ostatniego stulecia w pracach geografów. Dwie pierwsze: „pozaczasowa przestrzeń” i „czas poza przestrzenią” podkreślały tylko jeden z wymiarów. Drugi, jeśli w ogóle pojawiał się w analizach, stanowił ich tło lub co najwyżej zmienną wyjaśniającą. Trzecia perspektywa definiuje czas i przestrzeń jako współzależne, ale nadal rozróżnia je jako dwie odrębne kategorie [Agnew 1998; Massey 1999, 2005; Crang 2001]. W czwartej perspektywie czas i przestrzeń stanowią jedną wspólną kategorię analityczną – czasoprzestrzeń [Wallerstein 1998; May, Thrift 2001].

1.3. Wymiary czasu w przestrzeni miasta

1.3.1. Pomiędzy ewolucją krajobrazu a codziennym rytmem miasta

Czas w przestrzeni miasta, interpretowany szeroko, jest miarą zmienności i ruchu, które dotyczą zarówno ewolucji miejskiego krajobrazu poprzez ciągłe budowanie miasta i nakładanie się warstw kulturowych, jak i charakterystycznego tempa i rytmu codziennego życia, zarówno w sensie zbiorowych, jak i indywidualnych praktyk. Obydwa wymiary, zmienności i ruchu miejskiej przestrzeni, stanowią „lustro” relacji społecznych kolej-

nych pokoleń mieszkańców, które utrwała przestrzeń. Wymiar czasowy życia społecznego w mieście, które przekłada się na określone praktyki przestrzenne, można ująć w trzech płaszczyznach, które wzajemnie się przenikają, tj. 1) długie trwanie (*longue dureé*), związane z wielowiekowym kształtowaniem się podstawowych ram życia społecznego; 2) długość życia (*dasein*), w której w życie społeczne wpisuje się indywidualny cykl życia człowieka, rodziny; 3) długość dnia codziennego (*dureé of daily life*), wyznaczaną rytmem codziennych praktyk pozostających zarówno w ścisłej relacji z otoczeniem instytucjonalnym, jak i z indywidualnym cyklem życia. Podobnie, w trzech płaszczyznach można zilustrować przestrzenny wymiar życia społecznego w mieście. Najszerszą z nich są praktyki przestrzenne, które prowadzą do kształtowania przestrzeni przez całe społeczeństwo. Kolejna to miejsce, interpretowane poprzez znaczenia, jakie miejskiej przestrzeni przypisują jej użytkownicy. Wreszcie indywidualne praktyki przestrzenne odnoszące się do interakcji pomiędzy człowiekiem i jego osobistą przestrzenią. Wszystkie płaszczyzny czasu i przestrzeni nakładają się na siebie, tworząc wielowymiarowy obraz miejskiej czasoprzestrzeni, w której człowiek funkcjonował w przeszłości, funkcjonuje obecnie i będzie funkcjonował w przyszłości (tab. 1). Warto dodać, że propozycja geografii czasu T. Hägerstranda wypełniała tylko ostatnie pole tej swoistej matrycy relacji przestrzeni, czasu i człowieka.

Czas Przestrzeń	Długie trwanie (<i>Longue dureé</i>)	Długość życia (<i>Dasein</i>)	Długość dnia codziennego (<i>Dureé of daily life</i>)
Zbiorowe praktyki przestrzenne	Rozwój społeczno-przestrzenny (czas historyczny)	Strategie życiowe w kontekście przestrzennym	Geograficzne uwarunkowania codziennych praktyk przestrzennych
Miejsce	Lokalna historia, kultura, tradycje	Tożsamość, geobio- grafia	Wartościowanie przestrzeni
Indywidualne praktyki przestrzenne	Historyczno-kulturowe uwarunkowania praktyk przestrzennych	Strategie życiowe a praktyki przestrzenne	Codzienny rytym czasoprzestrzenny (geografia czasu)

Tabela 1. Czas, przestrzeń i życie społeczne

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Simonsen 1991

Z uwagi na przedmiot niniejszej pracy, którym jest czas w przestrzeni miasta, szczególnie istotne wydają się dwie skrajne relacje sprowadzające się do szerokiego, historycznego kontekstu kształtowania przestrzeni miejskiej przez następujące po sobie pokolenia mieszkańców funkcjonujących w określonych uwarunkowaniach gospodarczych, politycznych i społecznych oraz specyficznego rytmu codziennego życia towarzyszącego kolejnym etapom trwania miast. Niemożliwe było jednak pominie-

cie kategorii „miejsca”, do której mieszkańcy odwoływali się interpretując czas zapisany w przestrzeni.

W czasach poprzedzających rewolucję przemysłową miasta charakteryzowały się sztywnym porządkiem społecznym nawiązującym do tradycji średniowiecznego feudalizmu. O miejscu jednostki w społeczeństwie decydował status przypisany jej w momencie urodzenia w zależności od pochodzenia rodziny, płci, czasem innych cech naznaczających niejako perspektywy życiowe danej osoby, a możliwości zmiany tego statusu były mocno ograniczone. W 1960 roku G. Sjöberg przedstawił model geometryczny miasta przedprzemysłowego, w którym hierarchii społecznej w kształcie piramidy przypisał lokalizację miejsc zamieszkania, podkreślając jednocześnie, że podział mieszkańców na wąską grupę elity, resztę ludności i grupę wykluczonych, powodował równie ostre podziały przestrzenne. Elity, na które składali się przedstawiciele Kościoła, administracji oraz arystokracja, zamieszkiwały w wydzielonych murem lub położeniem topograficznym kompleksach zamku, kościoła lub klasztoru w centrach miast. Z kolei przedstawiciele niższych warstw społeczeństwa koncentrowali się w przestrzeniach pełniących funkcje handlowe i wytwórcze oraz na peryferiach o coraz gorszych, w miarę oddalania się od centrum, warunkach życia. Obszar miasta poza centrum był zorganizowany w dzielnice zawodowe będące wyrazem spójności społecznej organizacji cechowych, brakiem udogodnień transportowych oraz związków przestrzennych wytwórców i sprzedawców. Dzielnice zewnętrzne zamieszkiwała także biedota i przedstawiciele mniejszości religijnych i etnicznych [Knox, Pinch 2006]. Zatem miasta w okresie przedprzemysłowym charakteryzowała silna polaryzacja społeczna i przestrzenna.

Codziennie życie społeczeństw przedprzemysłowych odmierzał rytm zmian w przyrodzie: przede wszystkim cykl pór roku, ale także fale przypływów i odpływów, dobową zmienność kierunku morskiej bryzy, czy fazy księżyca. Na czas przyrody nakładał się czas społecznych praktyk rozszczepionych pomiędzy sferą *sacrum* i *profanum*. Magiczny czas religijnych rytuałów ścierał się ze świeckim rytmem dni targowych, jarmarków i festiwali.

Uprzemysłowienie i postęp techniczny przyczyniły się do znacznych przekształceń struktury społecznej, gospodarczej i przestrzennej miast. Kluczowy stał się podział mieszkańców miast w kontekście ekonomicznym (własności środków produkcji), prowadząc do ostrych – dychoomicznych podziałów społecznych i przestrzennych. Kapitalistyczni przedsiębiorcy, stanowiący nowy rodzaj elity społecznej, wprowadzili bardziej materialistyczny system wartości do organizacji przestrzeni miejskiej. Zróżnicowanie zabudowy pod względem jej wielkości, jakości oraz gęstości wynikało z ceny i zysku inwestorów, którzy byli zainteresowani

przede wszystkim maksymalizacją renty gruntowej [Knox, Pinch 2006]. Struktura społeczno-przestrzenna miast w okresie przemysłowym uległa odwróceniu. Gęsto zabudowane, w celu maksymalizacji renty gruntowej, obszary centralne koncentrowały ludność uboższą. Wyższe grupy społeczne lokowały się w strefie zewnętrznej miasta. W krajobrazie pojawiły się także nowe dominanty w postaci wielkich zakładów przemysłowych, którym często towarzyszyły zarówno pełne przepychu wille fabrykantów (zazwyczaj z parkiem), budynki i mieszkania dla kadry inżynierskiej, jak i osiedla robotników stanowiące przykład substandardowej zabudowy mieszkaniowej. Takie wielofunkcyjne założenia fabryczne stanowiły przykład dysproporcji społecznych, gospodarczych i przestrzennych w mikroskali, typowych dla miast powstałych i rozwijających się w okresie dziewiętnastowiecznego kapitalizmu.

Odnosząc się do okresu przemysłowej rewolucji, L. Mumford [1934, za: Lynch 1972] stwierdził, że to wcale nie maszyna parowa, ale zegar stanowił jej podstawowy wyróżnik, odmierzając czas według zupełnie nowych reguł – już nie zgodnie z rytmem przyrody, czy magicznym czasem *sacrum*, ale według nowego, zdecydowanie świeckiego rytmu miasta przemysłowego, wyznaczonego czasem pracy fabryk, czy grafiku połączeń kolejowych.

Miasta poprzemysłowe (ponowoczesne, postmodernistyczne) stanowią odbicie różnie definiowanych, współczesnych przemian, których podstawą są: procesy globalizacji i liberalizacji, wzrost dominacji wielkich międzynarodowych korporacji i przesunięcie głównych form działalności gospodarczej z produkcji rolnej i przemysłowej do sektora usług. Równolegle mają miejsce istotne zmiany gospodarcze, polityczne, demograficzne i społeczne, których przebieg i skutki prowadzą do powstania „jednego, wspólnego świata” [Robertson 1992]. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że współczesne miasta, funkcjonujące w silnej sieci globalnych powiązań, przepływu kapitału, towarów, informacji i ludzi, charakteryzują się bardzo zróżnicowaną strukturą wewnętrzną, pełną narastających dysproporcji zarówno w kontekście ich przestrzeni, jak i czasu (np.: nowe – stare, wolne – szybkie, dynamiczne – statyczne, trwałe – chwilowe itd.) [Tobiasz-Lis 2014].

Zdaniem K. Rembowskiej [2008a], współczesne miasto postindustrialne jest w stanie płynności i niezrównoważenia i nie da się go zrozumieć bez jego głównego atrybutu, jakim jest ruch i zmienność. Takie stanowisko w szerszym kontekście – wobec współczesnego świata, prezentuje również Z. Bauman [2000], twórca pojęcia „płynna nowoczesność”. Nowy charakter miejskiej rzeczywistości wymusza na badaczach przejście od koncepcji miasta statycznego do wizji miasta dynamicznego – wspomniane przejście od ujęcia przestrzeni „w” cza-

sie do przestrzeni „poprzez” czas oraz do czasoprzestrzeni. Szczególnie istotna dla takiej perspektywy jest kategoria „miejsca” kształtowanego poprzez wydarzenia będące konfrontacją przestrzeni i działań.

1.3.2. Czas w trialektycznej przestrzeni miasta

Zestawienie koncepcji trialektycznej przestrzeni miasta, rozpatrywanej w kontekstach trwania i czasu, przestrzeni i miejsca oraz społecznej reprodukcji, z refleksjami geografów na temat czasu, jego właściwości i relacji względem przestrzeni, pozwala uporządkować równoległe ujęcia oraz typową dla nich interpretację tych elementów rzeczywistości i ludzkiego poznania, a jednocześnie ustala teoretyczne ramy dla interpretacji materiału empirycznego w dalszej części książki (por. rys. 5). Należy jednocześnie wyraźnie podkreślić, że w ujęciu geograficznym, zwłaszcza w przypadku przestrzeni wyobrażanej i przeżywanej, podobnie jak w innych naukach społecznych, czas jest interpretowany jako wielkość wielowymiarowa, ale także izotropowa – bez wyróżnionego kierunku, wyznaczanego poprzez kontinuum było – jest – będzie, co z kolei odróżnia stanowisko geografów spośród przedstawicieli innych dyscyplin.

Przestrzeń pierwsza – postrzegana, odnosi się do sposobów kształtowania i doświadczania przestrzeni przez człowieka, które zmieniają się w czasie. Jest obrazem różnych układów i praktyk społecznych, które manifestują się w niej jako stałe, materialne elementy krajobrazu, działania, pamięć o miejscach. Jest zarówno statyczna, jak i dynamiczna. Bieg czasu, interpretowany w kategorii trwania i ciągłość pewnych elementów przestrzeni mogą zostać zakłócone poprzez chwilowe wydarzenia, co należałoby zestawić z wzajemną relacją koncepcji długiego trwania (*long durée*) oraz momentów zmian (*événementielle*) F. Braudela [1971]. Ta specyficzna „warstwowość” nie ma w istocie waloru hierarchicznie-chronologicznego, lecz raczej warstwy te przenikają się i przezierają przez siebie.

Przestrzeń druga – wyobrażana – ma charakter przedstawień przestrzennych: „myśli o przestrzeni”, „obrazów o przestrzeni”. Jeżeli dodamy do nich równoległy im wymiar czasu, będzie on również przybierał rozmaite subiektywne formy. I tak, biorąc pod uwagę kierunek – czas może płynąć do przodu – w kierunku przyszłości, lub do tyłu – w kierunku przeszłości. W geografii społecznej i doświadczaniu czasoprzestrzeni taki sens mają metafory wzrostu i upadku oraz rozwoju i kryzysu przestrzeni lub jej fragmentów.

Przestrzeń trzecia – przeżywana – mieści się w pojęciu „codzienności”, którą najlepiej w ujęciu czasowym odzwierciedla koncepcja rytmiczności i linearności czasoprzestrzeni. Obydwie właściwości

dotyczą powtarzalności, ale o ile czas linearny oznacza „monotonne powtarzanie tego samego”, upowszechnione w epoce industrializmu i modernizmu [Lefebvre, Régulier 2004: 78], o tyle czas rytmiczny jest trwaniem określonym poprzez powtarzalność „zróżnicowanych czasów” sezonowej zmienności przyrody i rytmiczności społecznych praktyk. Zdaniem H. Lefebvre’a [2004: 30] te codziennie doświadczane, zróżnicowane, ale powtarzalne rytmy przestrzeni nakładają się na siebie „ożywiając przestrzeń ulic i sąsiedztw”.

Rys. 5. Czas w trialektycznej przestrzeni miasta

Źródło: opracowanie własne

Rozdział II

Zapisywanie czasu w przestrzeni
miasta. Łódź postrzegana

2.1. Od rolniczego miasteczka do miasta
wielkiego przemysłu

Rozwój każdego miasta wiąże się ściśle ze spełnianiem przez nie określonych funkcji dominujących, których rodzaj oraz dynamika zmian formują jego specyfikę społeczną i przestrzenną [Jewtuchowicz, Suliborski 2009a]. Historię rozwoju Łodzi, od momentu średniowiecznej lokacji miasta, można podzielić na kilka okresów (etapów), które zaprezentowano w tabeli 2.

Etapy rozwoju gospodarczego Łodzi	Lata	Etapy rozwoju funkcjonalnego Łodzi
Intensywnych przemian gospodarczych, restrukturyzacji przemysłu, wzrostu znaczenia usług.	po 1997 r.	usługowo-przemysłowy
Upadku przemysłu, głównie włókienniczego	1989–1997	
Intensywnego i ukierunkowanego rozwoju przemysłu i usług	1945–1989	przemysłowo-usługowy
Dewastacji w okresie okupacji	1939–1945	usługowo-przemysłowy
Zniszczeń I wojny światowej, kryzysu przemysłu, wzrostu usług	1914–1939	
Żywiłowego rozwoju przemysłu fabrycznego	1840–1914	przemysłowy
Planowanego rozwoju przemysłu manufakturowego	1820–1840	
Rolniczy	do 1820 r.	rolniczo-usługowy

Tabela 2. Etapy rozwoju gospodarczego i funkcjonalnego Łodzi
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Jakóbczyk-Gryszkiewicz, Marcińczak 2009; Jewtuchowicz, Suliborski 2009a

Ze względu na peryferyjne położenie względem trzech historycznych regionów: Wielkopolski, Mazowsza i Małopolski, Łódź pozostawała do XIX wieku osadą rolniczą. Można zatem mówić o fenomenie dynamicznego wzrostu Łodzi z miasteczka rolniczego w ośrodek wielkomiejski, który dziś pozostaje trzecim pod względem liczby ludności miastem w Polsce. Współczesna przestrzeń Łodzi stanowi dla jej mieszkańców system informacji i znaczeń, ukształtowany przede wszystkim w ciągu dwustu lat swej przemysłowej historii.

Decyzja rządu Królestwa Polskiego o objęciu Łodzi planową akcją uprzemysłowienia, podjęta w 1820 roku, była kluczową w dziejach miasta. Od tego momentu, aż po wybuch I wojny światowej, następował bardzo dynamiczny rozwój Łodzi w oparciu o sukiennictwo, a później produkcję tkanin bawełnianych i lnianych. Początkowo produkcja była realizowana w systemie pracy nakładczej, później w oparciu o rozproszone manufaktury, aż wreszcie w drugiej połowie XIX wieku koncentrowała się w wielkich i zmechanizowanych fabrykach [Dzieciuchowicz 2011]. To właśnie wtedy Łódź stała się „miastem kominów” rozproszonych chaotycznie na całym jej obszarze. Konsekwencją rozwoju gospodarczego był wzrost demograficzny, kształtowała się równocześnie specyficzna dla Łodzi wielkoprzemysłowej wielokulturowa społeczność miasta. Oprócz Polaków do Łodzi przybywali imigranci pochodzenia niemieckiego, Żydzi, a po powstaniach listopadowym i styczniowym także Rosjanie, jako przedstawiciele lokalnej administracji [Jewtuchowicz, Suliborski 2009c].

W pierwszej połowie XIX wieku w Łodzi przeprowadzono kilka urbanistycznych akcji regulacyjnych, w rezultacie których powstały świadomie i planowo zakomponowane tereny kolonii lokacyjnych: sukienników, tkaczy bawełny i lnu, prządków lnu i płócienników (na przykład w ramach osady Nowe Miasto, Łódka, Nowa Łódka, Ślężaki). Dominował w nich szachownicowy układ ulic, ważny element rozplanowania stanowiły także przestrzenie rynków koncentrujących funkcje handlowe. Główną oś urbanistyczną o przebiegu południkowym w okresie Łodzi Przemysłowej stanowiła ulica Piotrkowska, wokół której rozplanowano dwie pierwsze osady: Nowe Miasto z centralnym rynkiem o nietypowym ośmiobocznym kształcie (obecnie Plac Wolności) oraz Łódkę. Najważniejszą ulicą Nowej Dzielnicy, założonej w 1840 roku, w odpowiedzi na niezwykle dynamiczny rozwój miasta, była z kolei ulica Główna (obecnie aleja Piłsudskiego), a najważniejszym placem Wodny Rynek (obecnie Plac Zwycięstwa). Regularny kształt założeń urbanistycznych realizowanych w okresie planowego rozwoju przemysłu manufakturowego w Łodzi wyraźnie kontrastował z terenami przedmieść o przypadkowym rozplanowaniu i chaotycznej,

nieuporządkowanej zabudowie, które włączano do terytorium miasta w okresie żywiolowego rozwoju przemysłu fabrycznego (por. rys. 7).

Wielokondygnacyjne kamienice czynszowe w śródmieściu Łodzi powstawały zazwyczaj w miejscu parterowych domów rzemieślniczych albo nieco późniejszych domów typu małomiasteczkowego i stanowiły wyraz rozwoju gospodarczego i ludnościowego miasta, który wymuszał zagęszczanie i wzrost skali zabudowy. Ukształtowały one charakterystyczną, zwartą strukturę śródmieścia z zabudową pierzejową. Za budynkami frontowymi o wysokim standardzie, których reprezentacyjny charakter nadawały bogato zdobione fasady, ciągnęły się długie i wąskie podwórka zabudowane oficynami, które wykorzystywano na składy i magazyny handlowe lub na cele przemysłowe, lokując tam farbiarnie, tkalnie i liczne mieszkania. Zabudowa nie była jednolita, narastała z czasem. Oficyny przedłużano i podwyższano, budynki gospodarcze przerabiano na mieszkaniowe i produkcyjne i odwrotnie, łącząc je przy tym zazwyczaj z budynkiem frontowym, przez co tworzyła się charakterystyczna zabudowa działki [Popławska 1992; Salm, Wesołowski 1992; Stefański 2001] (rys. 6).

Rys. 6. Schemat stopniowej zabudowy działki w kwartale śródmiejskim

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Popławska 1992

Odrębny typ budownictwa związanego z okresem Łodzi przemysłowej stanowią kompleksy przemysłowe zlokalizowane przede wszystkim w dolinach łódzkich rzek. Są to enklawy zabudowy zdecydowanie wyodrębnione w strukturze miasta. Składają się z fabryki, rezydencji właściciela, czasem także z osiedla domów pracowniczych wraz z zapleczem socjalnym. Największe tego typu założenia powstały wokół zakładów K.W. Scheiblera na Wodnym Rynku oraz na Księżym Młynie (fot. 1–4), I.K. Poznańskiego w okolicach ulicy Ogrodowej i Gdańskiej, L. Grohmana w okolicach ulic Targowej i Tylnej oraz J. Heinzla przy ulicy Przejazd (obecnie Tuwima). Warszawski dziennikarz S. Górski w 1904 roku opisał zespół fabryczny K.W. Scheiblera:

Przedsiębiorstwo to zajmuje całą dzielnicę podmiejską, zwaną Księżym Młynem. Jest to samo w sobie miasteczko: własne ulice, gęsto zabudowane, własne bruki, sklepy i magazyny, szkoły, przytułek, ochrona i szpital, własna gazownia, wodociągi, kolej żelazna podjazdowa, obszerny, od miasta wynajęty park ludowy, orkiestra, straż ogniowa, czytelnia, jadalnia. [Górski 1904, za: Pietkiewicz 1904: 617]

W 1921 roku sąsiadujące z sobą przedsiębiorstwa K.W. Scheiblera i L. Grohmana połączyły się i powstały Zjednoczone Zakłady Bawełniane Scheiblera i Grohmana, tworząc tym samym największą strefę przemysłową położoną w centrum Łodzi, którą S. Kaczmarek [1987: 136] nazywa „XIX-wiecznym skansenem przemysłu włókienniczego”. Zachowały

Fot. 1–4. Fragmenty kompleksu K. W. Scheiblera na Księżym Młynie w XIX w. i obecnie

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi oraz fotografie autorki

się tutaj bowiem w pełni dawne domy pracowników zakładów, rezydencje fabrykantów, główne budynki fabryczne, większość budynków magazynów i składów, szpitale, budynki administracji, szkoła, sklepy, a także kompleksy zieleni urządzonej, parki. W dalszym ciągu śledzić można niezwykle ciekawe kompozycje przestrzenne tych zespołów oraz ich struktury funkcjonalne [Kaczmarek 1987].

Wśród obiektów użyteczności publicznej, które wznoszono w okresie dynamicznego rozwoju dziewiętnastowiecznej Łodzi przemysłowej, w pierwszej kolejności należy wymienić kościoły, które mocno wpisywały się w krajobraz kulturowy miasta, nie tylko jako plastyczne dominanty przestrzeni, ale także jako obraz wielonarodowej i wielowyznaniowej społeczności. Również efektowne w swej monumentalnej i bogato zdobionej formie były powstające wówczas banki, hotele, a także szkoły i szpitale. Te ostatnie fundowali najczęściej najwięksi łódzcy fabrykanci. Druga połowa XIX i początek XX wieku w Łodzi to także czas, w którym wybudowano dwa dworce kolejowe – Fabryczny (1868 r.) i Kaliski (1902 r.). W tym miejscu należy także wspomnieć o terenach zieleni, które uzupełniają krajobraz kulturowy Łodzi i stanowią elementy dziedzictwa materialnego miasta. Są to zabytkowe parki i ogrody będące niegdyś terenami zieleni publicznej i prywatnej, a także zabytkowe nekropolie różnych wyznań (trójwyznaniowy Cmentarz Stary przy ulicy Ogrodowej, Cmentarz Żydowski przy ul. Brackiej).

W okresie międzywojennym nastąpiła zmiana sytuacji w przemyśle włókienniczym⁹, co doprowadziło m.in. do zaniku budownictwa domów robotniczych i rezydencji przemysłowców. Zaczęły powstawać osiedla mieszkaniowe o luźnej zabudowie oraz liczne kolonie domów jednorodzinnych, które niejednokrotnie prowadziły do przestrzennej segregacji mieszkańców. Miejsce zamieszkania oraz warunki mieszkaniowe stały się oznaką przynależności do określonych grup społecznych i zawodowych. Poza kompleksowymi realizacjami osiedli mieszkaniowych, z inicjatywy osób prywatnych, wolne przestrzenie Śródmieścia wypełniano budynkami plombowymi. W centrum, zwłaszcza przy Alei Kościuszki, ulicach: Trębackiej (obecnie Uniwersytecka), Narutowicza, Piotrkowskiej, Radwańskiej, Brzeźnej i Gdańskiej, powstawały eleganckie kamienice czynszowe.

Po II wojnie światowej rozpoczął się etap intensywnego i ukierunkowanego rozwoju przemysłu i usług w Łodzi. Włókiennictwo stało się ponownie strategicznym sektorem gospodarki miasta, przy jednoczesnym

9 Wahania koniunktury gospodarczej oraz kryzys gospodarczy w okresie międzywojennym przyniosły bardzo duże zmiany dla miasta, które pogłębił wybuch II wojny światowej i okupacja niemiecka. Utrata wschodnich rynków zbytu spowodowała recesję włókiennictwa, co przyczyniło się do rozwoju innych gałęzi przemysłu oraz usług. Na szerszą skalę rozwinęły się w Łodzi funkcje: handlowa, komunalna, kulturalna, ochrony zdrowia, edukacyjna i administracyjna [zob. szerzej: Jewtuchowicz, Suliborski 2009b].

wzroście znaczenia innych gałęzi przemysłu: elektromaszynowego, chemicznego, drzewno-papierniczego, energetycznego oraz wybranych rodzajów usług (transport, budownictwo, edukacja). Należy również podkreślić, iż po 1945 roku Łódź stała się istotnym ośrodkiem akademickim kraju, będąc siedzibą aż siedmiu wyższych uczelni państwowych oferujących wiele różnych kierunków kształcenia¹⁰.

Wśród największych inwestycji zrealizowanych w mieście w latach 1945–1970 należy wyróżnić wzniesienie nowej łódzkiej „starówki” o socrealistycznym obliczu i rozwój osiedli mieszkaniowych (początkowo w pobliżu centrum, na terenach najbardziej zniszczonych w trakcie wojny, następnie w granicach kolei obwodowej). Krajobraz Łodzi zmienił się dzięki nowym dominantom architektonicznym w postaci monumentalnych budowli, między innymi: wieżowca Centrali Tekstylnej (obecnie łódzki oddział Telewizji Polskiej), hali sportowej o kolebkowym dachu przy al. Politechniki, Teatru Wielkiego wypełniającego plac Dąbrowskiego, czy kościoła pw. Św. Teresy. Dokonano także kilku usprawnień w układzie ulic i dróg, z ciągami przelotowymi prowadzącymi przez Śródmieście (m.in. przebiecie szerokiej trasy wzdłuż ulic Zachodniej i T. Kościuszki, która odciążała ulicę Piotrkowską). Niemniej nadal dominował pasmowy, południkowy układ sieci komunikacyjnej miasta, a brakowało odpowiednio drożnych tras w kierunku wschód–zachód. Rozbudowano także system zieleni miejskiej.

Lata 70. i 80. XX wieku charakteryzował przede wszystkim dynamiczny rozwój budownictwa mieszkaniowego, zwłaszcza wielorodzinnego oraz infrastruktury technicznej i społecznej, ze szczególnym uwzględnieniem usług i kultury [Koter 2009]. Nowym osiedlom towarzyszyły „parki przemysłowo-magazynowe” oferujące nowe miejsca pracy blisko miejsca zamieszkania. Powstało wówczas kilka pasm osadniczych poza zachodnim i wschodnim odcinkiem kolei obwodowej, które równoważyły istniejący pasmowy układ urbanistyczny Łodzi o przebiegu północ–południe. Na przełomie lat 70. i 80., na zapleczu frontowych kamienic, w bloku urbanistycznym Piotrkowska, H. Sienkiewicza, S. Wigury i aleja J. Piłsudskiego, wzniesiono Śródmiejską Dzielnicę Mieszkaniową (ŚDM), tzw. Manhattan, dominujący nad otoczeniem dzięki 14–25-kondygnacyjnym budynkom.

Najważniejszą inwestycją drogową była budowa trasy przelotowej wschód–zachód, wzdłuż linii alei A. Mickiewicza, J. Piłsudskiego (wów-

10 24 maja 1945 roku powołano dwie największe łódzkie uczelnie: Uniwersytet Łódzki i Politechnikę Łódzką. Później powstały Akademia Medyczna (dziś Uniwersytet Medyczny – powstał w wyniku połączenia w 2002 roku Wojskowej Akademii Medycznej i Akademii Medycznej), Akademia Sztuk Pięknych, Państwowa Wyższa Szkoła Filmowa, Teatralna i Telewizyjna, Akademia Muzyczna.

czas Armii Czerwonej) oraz Rokicińskiej [Dzieciuchowicz 2011]. Szeroka dwujezdniowa arteria wyposażona w torowisko tramwajowe ułatwiła komunikację między wschodnimi i zachodnimi terenami miasta, tworząc jednocześnie przeciwwagę dla południkowej osi ulicy Piotrkowskiej.

W zależności od charakteru terenów zajmowanych przez poszczególne osiedla, wpisanych w dawne układy przestrzenne wsi czy terenów podmiejskich, różnią się one między sobą pod względem fizjonomycznym, chociaż wznoszono je w tej samej technologii – z prefabrykowanych płyt, przede wszystkim budynków pięcio- i dwunastokondygnacyjnych. Również towarzysząca osiedlom lat 70. i 80. infrastruktura społeczna, w postaci „pawilonów” usługowych, budynków szkół, przedszkoli, podstawowej opieki zdrowotnej, dowodzi swoistej uniformizacji ówczesnego budownictwa mieszkaniowego (fot. 5, 6). Lata 80. to także dalszy rozwój osiedli domów jednorodzinnych, wznoszonych przede wszystkim w zabudowie segmentowej na zapleczu osiedli z wielkiej płyty, między innymi: osiedla Pienista i Smulsko w przedłużeniu Retkini, osiedle Rojna w przedłużeniu Teofilowa czy osiedla Liściasta A i Liściasta B w zachodniej części Radogoszcza. Pod koniec lat 80. zaczęło rozwijać się indywidualne budownictwo mieszkaniowe rozproszone na obrzeżach miasta i wpisujące się w układy przestrzenne dawnych osad podmiejskich.

Fot. 5–6. Przykład unifikacji zabudowy osiedli mieszkaniowych – pawilony handlowe na osiedlach Zarzew i Wł. Jagiełły w Łodzi

Źródło: fotografie autorki

Mimo iż lata 70. i 80. nie przyniosły zbyt wielu obiektów usługowych, zwłaszcza budowli użyteczności publicznej wyższego rzędu, te, które wówczas wzniesiono, do dziś pozostają istotnymi elementami w przestrzeni miasta. Powstały wtedy dwa duże domy handlowe uchodzące wówczas za najnowocześniejsze w Polsce – Central i Uniwersal, ale także gmach Państwowej Wyższej Szkoły Sztuk Plastycznych (obecnie Akademia Sztuk Pięknych) oraz Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego. Ponadto zrealizowano trzy inwestycje w zakresie służby zdrowia, takie jak.: Szpital

im. M. Kopernika, który dominuje w okolicy Ronda Lotników Lwowskich, specjalistyczny Pomnik Szpital Centrum Zdrowia Matki Polki oraz wciąż wykańczane Centrum Kliniczno-Dydaktyczne Uniwersytetu Medycznego, dominujące we wschodniej części miasta.

W okresie powojennym, do 1989 roku dwukrotnie dokonywano zmiany przebiegu granic Łodzi (rys. 7). Włączenie osiedli położonych na wschodzie i zachodzie miasta w 1946 roku spowodowało zerwanie z tradycyjnym – południkowo zorientowanym pasmowym układem jego terytorium [Koter 2009]. Ostatnie zmiany granic miasta dokonane w 1988 roku i kolejna inkorporacja terenów położonych na wschód i zachód jeszcze bardziej „uregulowały” układ Łodzi i stworzyły możliwości swobodnego rozwoju w oparciu o zagospodarowanie jej obrzeżnych fragmentów.

Rys. 7. Rozwój terytorialny Łodzi

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Koter 2009

2.2. Transformacja w Łodzi Czas gwałtownych zmian

Transformacja polityczno-gospodarcza w Polsce po 1989 roku spowodowała głęboki kryzys gospodarczy w Łodzi. Tradycyjny łódzki przemysł włókienniczy uległ załamaniu w wyniku utraty wewnętrznych i zewnętrznych rynków zbytu, w szczególności rynków byłych republik

radzieckich. Charakterystyczną cechą dla okresu transformacji był brak stabilności i tymczasowość podejmowanych inicjatyw gospodarczych. Przedsiębiorstwa powstawały i znikały, zmieniały lokalizację, jedne bankrutowały, inne umacniały swoją pozycję na rynku.

Po głębokim kryzysie lat 90., w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku, nastąpił proces restrukturyzacji, modernizacji i dywersyfikacji działalności produkcyjnej w Łodzi, dzięki otwarciu miasta i najbliższego otoczenia na wiele inwestycji finansowanych przez kapitał zagraniczny, ale przede wszystkim przez opracowanie spójnej wizji rozwoju miasta, jasne określenie priorytetów i konsekwentne ich wdrażanie przez lokalne władze. Wszystkie te zmiany doprowadziły do generalnej przebudowy oblicza funkcjonalnego Łodzi z przemysłowego, charakterystycznego dla przełomu XIX i XX wieku, poprzez przemysłowo-usługowy (z dominacją usług materialnych) w okresie powojennym, na współczesny usługowo-przemysłowy (z przewagą usług niematerialnych) (por. tab. 2). Począwszy od 1989 roku Łódź przekształca się z tradycyjnego ośrodka przemysłowego w metropolię zamieszkiwaną przez społeczeństwo postindustrialne¹¹.

Przemiany struktury funkcjonalnej miasta po 1989 roku znalazły bezpośrednie odzwierciedlenie w jego strukturze przestrzennej. Przestrzeń poddana prawom rynku zmienia się zarówno w wymiarze ilościowym, jak i jakościowym. W krajobrazie miasta powstają nowe obiekty w postaci centrów handlowych, banków, biurowców, związanych głównie z napływem kapitału zagranicznego. Pomimo iż poprzez swoją lokalizację w centrum często stanowią kontrast wobec istniejącej – XIX- i XX-wiecznej zabudowy przemysłowej i mieszkaniowej, ulegającej sukcesywnej dekapitalizacji, to można odnieść wrażenie, że przez ostatnie kilka lat zmiany w Łodzi nabierają tempa i miasto powoli dorównuje innym dużym ośrodkom w Polsce.

W krajobrazie współczesnej Łodzi wyraźnie utrwalone są kolejne fazy rozwojowe miasta. Dziedzictwo okresu dziewiętnastowiecznej Łodzi wielkoprzemysłowej stanowi najstarsza zabudowa w śródmieściu, monofunkcyjne dzielnice mieszkaniowe i przemysłowe poza granicami kolei obwodowej ukształtował okres powojenny, z kolei na obrzeżach oraz na „odzyskanych” terenach położonych w centrum dominuje najmłodsza zabudowa okresu transformacji. We wszystkich tych strefach,

11 Terminu „społeczeństwo postindustrialne” po raz pierwszy użył D. Bell [1973], utożsamiając je ze społeczeństwem usługowym, a więc takim, w którym wartość usług przerosła produkcję dóbr. Porównując społeczeństwo industrialne z postindustrialnym, stwierdził on, że pierwsze określane jest przez ilość dóbr wyznaczającą standard życia, a drugie przez jakość życia mierzoną usługami i przyjemnościami w dziedzinie zdrowia, edukacji, rekreacji, sztuki, jakie aktualnie uważa się za atrakcyjne [Rembowska 2008b].

zróżnicowanych ze względu na wiek i charakter zagospodarowania, występują inne problemy, które wymagają odmiennego zakresu i charakteru koniecznych działań.

Śródmieście jest miejscem lokalizacji elementów symbolicznych świadczących o tożsamości Łodzi, obszarem czytelnym pod względem cech rozplanowania i najpełniej zainwestowanym. Jego główne problemy obejmują dekapitalizację istniejącej zabudowy – zarówno mieszkaniowej, jak i przemysłowej, liczne wyburzenia, dezintegrację funkcjonalną oraz niską jakość przestrzeni publicznych, co powoduje, iż obszar ten wymaga głębokiej rehabilitacji i rewitalizacji, z poszanowaniem historycznej tkanki mieszkaniowej i dziedzictwa przemysłowego.

Po 2004 roku władze Łodzi nie tylko wypracowały szereg programów zmieniających oblicze materialno-funkcjonalne Śródmieścia, takie jak m.in.: Program Nowego Centrum Łodzi, Program Miasto Kamienic, Program rewitalizacji domów rodzinnych na Księżym Młynie, ale także stworzyły możliwości dla odnowy wielu cennych obiektów i zachowania materialnego dziedzictwa miasta dzięki inwestycjom zewnętrznym. Podejmowane działania mieszczą się zatem w zakresie rewitalizacji, rozumianej jako „skoordynowany proces, prowadzony wspólnie przez władzę samorządową, społeczność lokalną i innych uczestników, będący elementem polityki rozwoju i mający na celu przeciwdziałanie degradacji przestrzeni zurbanizowanej, zjawiskom kryzysowym, pobudzanie rozwoju i zmian jakościowych, poprzez wzrost aktywności społecznej i gospodarczej, poprawę środowiska zamieszkania oraz ochronę dziedzictwa narodowego, przy zachowaniu zasad zrównoważonego rozwoju” [Ziobrowski 2009: 7].

W efekcie intensywnej rewitalizacji przestrzeni przemysłowych powstały obiekty oferujące przestrzenie o różnym przeznaczeniu, ale w każdym przypadku o wysokiej jakości (na przykład: Manufaktura, Lofty u Scheiblera, Off-Piotrkowska). Ponadto mają one charakter powszechnie dostępnych, otwartych i publicznie użytkowanych, przez co służą nie tylko mieszkańcom miasta, ale i osobom odwiedzającym Łódź, kształtując w ten sposób pozytywny wizerunek miasta, które się zmienia. Trzeba jednak zwrócić uwagę również na fakt, że zwłaszcza Manufaktura i lofty w dawnej przędzalni K.W. Scheiblera prowadzą do narastania przestrzennych dysproporcji, stanowiąc bardzo często kontrast wobec otaczających je terenów [Suliborski, Wójcik 2014].

W obszarze zabudowanym poza granicami XIX-wiecznej kolei obwodowej Łodzi dominują duże, powojenne zespoły mieszkaniowe, które wymagają remontów, poprawy wizerunku, a także zadbania o przestrzenie publiczne i zaplecze usługowe, co powoli, w miarę możliwości instytucji administrujących tym zasobem, jest realizowane.

W rozbudowującej się dynamicznie strefie obrzeżnej niezbędne są regulacje, które zahamowałyby chaotyczny i nieplanowy rozwój urbanizacji. Konfrontując założenia ciągle obowiązującego „Studium uwarunkowań i kierunków rozwoju Łodzi” z 2010 roku, z inwestycjami, które już zostały zakończone lub aktualnie są w trakcie realizacji, można stwierdzić, że władze miasta konsekwentnie wdrażają cele rozwoju przestrzennego określone w tym dokumencie. Przede wszystkim Łódź przekształca się z miasta jednej osi krystalizującej jego układ przestrzenny, w miasto o dwóch osiach kompozycyjnych: osi historycznej stanowiącej o tożsamości miasta wzdłuż ulicy Piotrkowskiej, która zyskała nowy blask w wyniku rewitalizacji w latach 2012–2014, oraz współczesnej, koncentrującej głównie program usługowy wzdłuż tzw. trasy W-Z, którą poddano modernizacji w latach 2013–2015. Strategicznym punktem w strukturze przestrzennej miasta jest miejsce przecięcia obydwu osi – historycznej i współczesnej, na skrzyżowaniu ulicy Piotrkowskiej oraz alei J. Piłsudskiego i A. Mickiewicza, gdzie w ramach przebudowy trasy W-Z zlokalizowano centralną stację przesiadkową dla pasażerów komunikacji miejskiej (fot. 7–8).

Fot. 7–8. Stacja przesiadkowa „Piotrkowska Centrum”
podczas budowy i po otwarciu

Źródło: fotografie autorki

Dodatkowym elementem układu jest Nowe Centrum Łodzi, którego program skoncentrowany na gospodarczym i społecznym ożywieniu śródmieścia, wykreowaniu nowego, funkcjonalnego centrum miasta z licznymi przestrzeniami publicznymi oraz przekształceniu Łodzi w atrakcyjną metropolię, został przyjęty uchwałą Rady Miejskiej 27 sierpnia 2007 r. Elementami programu Nowego Centrum Łodzi są projekty rewitalizacji EC-1 i jej adaptacji na cele kulturalno-artystyczne, Specjalna Strefa Kultury ze Specjalną Strefą Sztuki, Rynek, którego Łódź nigdy nie miała, a który miałby być nowym miejscem spotkań, oraz Centrum Festiwalowe, a także przebudowa Dworca Łódź-Fabryczna wraz z jego

otoczeniem. Większość prac została już zrealizowana lub jest w końcowej fazie realizacji, co pozwala mieć nadzieję, że największy od okresu transformacji projekt przebudowy Łodzi zakończy się sukcesem i wpłynie pozytywnie na jej nowy, postindustrialny wizerunek (fot. 9).

Fot. 9. Widok na fragment Nowego Centrum Łodzi – zrewitalizowana EC-1

Źródło: esej fotograficzny nr 7/2014

W studium nawiązano także do idei „Zielonego Kręgu Tradycji i Kultury” zaprezentowanej w miejscowym planie ogólnym zagospodarowania przestrzennego Łodzi z 1993 roku, która wyznacza obszar centralny miasta i wiąże poszczególne obiekty i obszary dziedzictwa kulturowego miasta oraz elementy przyrodnicze (parki i inne formy zieleni urządzonej), w jeden spójny system. Realizacja tej koncepcji ma być szansą na lepsze wyeksponowanie przestrzennych wyznaczników tożsamości Łodzi (rys. 8).

Podstawowe elementy krystalizujące układ przestrzenny miasta:

1. Oś historyczna ukształtowana w oparciu o ulicę Piotrkowską
2. Oś współczesna ze szczególną kulminacją w części śródmiejskiej
3. Nowe Centrum Łodzi
4. Zielony krąg tradycji i kultury

Rys. 8. Krystalizacja układu przestrzennego miasta

Źródło: Studium uwarunkowań i kierunków rozwoju Łodzi. Założenia rozwoju, 2009

W latach 1989–2015 w przemianach fizjonomii Łodzi, obejmujących zarówno elementy małoskalowe, na przykład: detal architektoniczny, elementy większe: budynki, zespoły zabudowy, ale także duże fragmenty miasta, można doszukać się dwóch tendencji – kontynuacji przekształceń jego przemysłowej sylwety, zwłaszcza w kształtującym się wielkomiej-skim centrum, przy jednoczesnym dążeniu do pielęgnacji i eksponowa-nia elementów historycznych, składających się na tradycyjny krajobraz kulturowy Łodzi. Trwanie i chwila, to dwie podstawowe właściwości cza-su, które utrwala przestrzeń tego miasta.

O dużej dynamice procesów przekształceń Łodzi, zwłaszcza w ostat-nich latach, świadczą pośrednio wzrastające wydatki na inwestycje okre-słone w uchwałach budżetowych miasta (tab. 3). Najbardziej wyraźny – dwukrotny wzrost wydatków inwestycyjnych miał miejsce po roku 2012 i od tamtego czasu utrzymywał się w latach 2013–2015 na stałym pozio-mie około 1 mld złotych. Pomimo planowanych na rok 2016 wydatków na poziomie 600 mln złotych, lokalne władze spodziewają się wzrostu tej kwoty o 1 mld, dzięki dotacjom Unii Europejskiej na rozpoczęty pro-ces obszarowej rewitalizacji miasta. W konsekwencji działań podejmo-wanych przez lokalną administrację poprawia się sytuacja społeczno-gospodarcza miasta, poziom infrastruktury mieszkaniowej, technicznej i społecznej, co przekłada się na coraz lepszą pozycję Łodzi na tle dużych ośrodków miejskich w Polsce.

Rok	Dochody budżetu miasta (mln zł)	Wydatki budżetu miasta (mln zł)	Wydatki na inwestycje(mln zł)
2011	2 748,1	3 045,4	409,2
2012	3 030,3	3 322,6	531,6
2013	3 574,7	3 807,2	999,7
2014	3 396,6	3 838,0	1 020,4
2015	3 841,4	3 997,5	1 104,4
2016 (plan)	3 514,9	3 539,7	607,4

Tabela 3. Zestawienie dochodów i wydatków budżetu miasta Łodzi w latach 2011–2016

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych

Poza strategicznymi dokumentami rozwoju Łodzi, których zapisy doty-czyły przestrzeni, gospodarki czy mieszkańców, uchwałą Rady Miejskiej z dnia 23 lutego 2011 r. przyjęto „Strategię promocji i komunikacji marketingowej marki Łódź na lata 2010–2016”. W myśl strategii marki

Łódź, największym potencjałem miasta mają być przemysły kreatywne, połączenie przedsiębiorczości i kreatywności oraz związane z nimi przejście z „masowego wytwarzania produktów do tworzenia – idei, inicjatyw, wspólnoty, sztuki, biznesu”. Wszelkie działania koncentrujące się wokół budowy nowego, postindustrialnego wizerunku Łodzi powinny zmierzać do kształtowania jej jako „miasta przemysłów kreatywnych”, czyli takich dziedzin, w których wykorzystuje się pomysłowość i przedsiębiorczość, a które dostarczają produkty i usługi szeroko powiązane z kulturalną, artystyczną lub rozrywkową wartością. Zwrócono szczególną uwagę na potrzebę promocji Łodzi akademickiej, a wobec odpływu kolejnych pokoleń absolwentów łódzkich uczelni, wiele działań skoncentrowano na budowie wizerunku miasta przyjaznego ludziom młodym. Organizowane są konkursy, staże, praktyki studenckie, bezpłatne szkolenia, czy kursy językowe. Najlepszym absolwentom miasto oferuje tanie mieszkania do wynajęcia w rewitalizowanych, zabytkowych kamienicach. Miasto promuje się także poprzez zróżnicowane wydarzenia kulturalne, zarówno takie, które od dawna wpisywały się w kalendarz stałych imprez organizowanych w Łodzi (np. Triennale Tkaniny, Łódzkie Spotkania Baletowe, Festiwal Szkół Filmowych), jak i nowe (np. Fashion Week Poland, Lodz Design Festival). Podkreślono również istotną dla kształtowania wizerunku Łodzi rolę ulicy Piotrkowskiej, która jest najbardziej rozpoznawalnym, zarówno wśród łodzian, jak i w otoczeniu zewnętrznym, elementem jego tożsamości.

Skuteczność strategii, a więc uzyskanie pożądanego, pozytywnego wizerunku Łodzi w świadomości zarówno mieszkańców, jak i osób z zewnątrz, będzie można w pełni zweryfikować dopiero w badaniach społecznych prowadzonych po 2016 roku. Jednakże, jak pokazują dotychczasowe opracowania na temat wyobrażeń miasta, łodzianie bardzo szybko reagują na wszelkie pozytywne zmiany dotyczące Łodzi – zarówno kondycji społeczno-gospodarczej miasta, jego przestrzeni, jak i spójnej „opowieści” o nim, zawartej w marketingowych komunikatach. Strategia promocji i komunikacji marketingowej marki Łódź towarzyszy odważnym planom i inwestycjom, nadając im dodatkowy wymiar [Tobiasz-Lis 2016].

2.3. Przyszłość Łodzi w planach rozwoju miasta

Plany dalszego rozwoju miasta ujęte w podstawowych dokumentach planistycznych są kontynuacją wcześniejszych wizji i ustaleń. Stanowią one istotny wyraz konsekwencji kierunków obranych przez władze miasta po 2004 roku, dzięki której miasto jest coraz lepiej postrzegane zarówno przez mieszkańców, jak i zewnętrznych odbiorców.

W preambule do Strategii Zrównoważonego Rozwoju Łodzi 2020+ wyraźnie podkreślono kwestię świadomości intelektualnego i materialnego dziedzictwa miasta, w którym wzajemne przenikanie kultur doprowadziło do wykształcenia się „Łodzi twórczej i awangardowej, ośrodka, u podstaw którego leży wolność, siła marzeń, przedsiębiorczość i twórcza kreacja” [Strategia Zrównoważonego Rozwoju Łodzi 2020+: 3]. Wśród najważniejszych wyzwań, które stoją przed miastem, wyróżniono: poprawę jakości życia mieszkańców, odwrócenie niekorzystnych trendów demograficznych, stworzenie zrównoważonej sieci transportowej w Łodzi i aglomeracji, budowę więzi społecznych, partycypacji obywatelskiej i wspólnoty samorządowej, sprawne zarządzanie miastem oraz rewitalizację jego przestrzeni. Wizja Łodzi określona w strategii to wizja miasta przyjaznego, twórczego i dynamicznego; miasta zrównoważonego rozwoju o konkurencyjnych warunkach życia, pracy i inwestowania, wykorzystującego historyczny, infrastrukturalny i kreatywny potencjał. Zwłaszcza określenie „dynamiczne” wyraźnie nawiązuje do poruszanego w pracy problemu czasu i ilustruje omówione w rozdziale pierwszym charakterystyczne cechy miast w okresie poprzemysłowym.

Strategia Zintegrowanego Rozwoju Łodzi 2020+ koncentruje się na trzech dziedzinach funkcjonowania miasta: gospodarce i infrastrukturze, społeczeństwie i kulturze oraz na przestrzeni i środowisku. Główne cele strategiczne rozwoju Łodzi związane z gospodarką i infrastrukturą miasta dotyczą: realizacji Nowego Centrum, jako obszaru aktywności społecznej i gospodarczej o bardzo dobrej dostępności komunikacyjnej, kształtowania funkcjonalnej metropolii wykorzystującej położenie w centrum kraju i Europy oraz budowanie wizerunku Łodzi przedsiębiorczej, kreatywnej i innowacyjnej. W rozwoju społecznym główny nacisk położono na budowanie kapitału społecznego i kulturowego dzięki rozwojowi edukacji, zwłaszcza na poziomie akademickim, wzmocnieniu aktywności mieszkańców i zwiększeniu poziomu partycypacji społecznej. Wreszcie, wśród celów związanych z rozwojem przestrzennym i jakością środowiska uwzględniono kształtowanie atrakcyjnej przestrzeni publicznej, poprzez rewitalizację kluczowych obszarów miasta, zachowanie i porządkowanie terenów zielonych, rozwój przyjaznego i zrównoważonego systemu komunikacji publicznej, zintegrowanego w skali Łódzkiego Obszaru Metropolitalnego oraz kształtowanie przestrzeni bezpiecznej, uporządkowanej i estetycznej.

W wyniku uchwalenia Strategii Zintegrowanego Rozwoju Łodzi 2020+ oraz szeregu polityk sektorowych odnoszących się do konkretnych dziedzin funkcjonowania miasta operacjonalizujących strategiczne cele rozwoju, zwłaszcza Strategii Przestrzennego Rozwoju Łodzi 2020+, związanej z architekturą i urbanistyką, zaistniała konieczność aktualizacji

obowiązującego Studium uwarunkowań i kierunków rozwoju przestrzennego Łodzi z roku 2010, którą podjęto w 2013 roku.

Wydaje się, iż po trudnym okresie lat 90. XX wieku – zagubienia zarówno mieszkańców, jak i lokalnych władz w nowej, wybitnie niekorzystnej rzeczywistości gospodarczej i wątpliwości dotyczących dalszego rozwoju Łodzi – ostatnią dekadę można utożsamiać z krystalizowaniem się wizji przyszłości miasta i z konsekwentnymi działaniami zmierzającymi do jej realizacji. Co istotne, cele w dalszym rozwoju miasta odpowiadają na potrzeby mieszkańców, którzy, co wynika z prowadzonych badań, nie pragną wielkiej, światowej metropolii, ale przestrzeni „życia codziennego”, miasta czystego, przyjaznego i zadbanego [Tobiasz-Lis, Wójcik 2012].

Podsumowując rozważania na temat Łodzi Postrzeganej – realnej, materialnej struktury miasta, kształtowanej nieprzerwanie przez kolejne pokolenia łódzian, szczególnie dynamicznie przez niemal dwa stulecia jej funkcjonowania jako ośrodka przemysłowego i ostatnie dwie dekady fundamentalnych zmian w stronę miasta poprzemysłowego – nawiązano do artykułu A. Hac [2006]. Autorka zabiera czytelnika na spacer po „Łodzi przyszłości”, która obecnie jest już przeszłością, przez co pozwala na weryfikację ówczesnych wizji i planów (rys. 9).

Rys. 9. Trasa spaceru po Łodzi przyszłości (teraźniejszości)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Hac 2006

Spacer zaczyna się na skrzyżowaniu ulic Piotrkowskiej i Tymienieckiego, które rzeczywiście, jak wspomniano w artykule, tętni obecnie nowym życiem dzięki lokalizacji Art Inkubatora w dawnych budynkach magazynowo-składowych należących do przedsiębiorstwa K.W. Scheiblera. Spacerując dalej wzdłuż ul. Tymienieckiego, mijamy zrewitalizowany budynek straży pożarnej, zachwycamy się monumentalną przedziałnią zmienioną w lofty, a następnie skręcamy w lewo i wędrujemy uliczkami zrewitalizowanego Księżego Młyna, odpoczywamy w parku Źródłiska lub zwiedzamy Muzeum Kinematografii, a następnie wzdłuż alei Piłsudskiego idziemy w kierunku ulicy Piotrkowskiej. Po drodze faktycznie mijamy cztero- i pięciogwiazdkowe hotele. Z Piotrkowskiej skręcamy na Off-Piotrkowską, gdzie w atmosferze artystycznej bohemy możemy coś zjeść. Na Piotrkowskiej mijamy odnowione kamienice i przez podwórzec przy ulicy Traugutta przechodzimy do Nowego Centrum Łodzi. Stamtąd ulicą Narutowicza wracamy na Piotrkowską i idziemy w kierunku Manufaktury. Dochodząc do ulicy Zachodniej, nie spotykamy na naszej drodze straszących pustostanów, a na Ogrodowej, naprzeciwko Manufaktury, widzimy kolejne zrewitalizowane familoki. Po spacerze możemy wrócić do mieszkania na widzewskim Olechowie lub Janowie, gdzie z dala od zgiełku miasta, na dobrze przygotowanych i uzbrojonych terenach, połączonych z miastem wydłużonymi liniami tramwajowymi, wybudowano nowe osiedla czterokondygnacyjnych bloków otoczonych zielenią. W tym miejscu warto jednak podkreślić, że w aktualnych planach rozwoju przestrzennego Łodzi priorytet mają inwestycje mieszkaniowe w strefie wewnętrznej. Stawia się na „powrót do miasta”. Następnego dnia możemy zaplanować wycieczkę do parku wodnego, a w perspektywie najnowszych planów rozwoju miasta, także do nowoczesnego orientarium, które ma powstać w łódzkim ogrodzie zoologicznym. Szkoda, że podczas całej trasy ulicę Piotrkowską mijamy dwukrotnie i jedynie „po drodze”. Z drugiej jednak strony cieszy skala działań, które doprowadziły do powstania tak wielu interesujących miejsc na mapie miasta, zwiększając paletę możliwości podejmowania różnych aktywności przez mieszkańców i zewnętrznych odbiorców.

Rozdział III

Wizualizacja czasu w przestrzeni miasta Łódź wyobrażana

3.1. Obraz Łodzi w planach miasta

Plany miast należą do najczęściej wydawanych i wykorzystywanych publikacji kartograficznych. Są źródłem informacji o układzie przestrzennym, wzajemnej relacji pomiędzy poszczególnymi elementami miasta, ujmując: pojedyncze obiekty, ulice, place, rejony. Ich podstawową funkcją jest pomóc w orientacji przestrzennej różnym grupom użytkowników [Ostrowski, Ostrowski 1986, 1992]. Plany miast są nie tylko środkiem komunikowania na temat charakteru przestrzeni, ale funkcjonują również jako przestrzeń reprezentacji (przestrzeń wyobrażana) [Lefebvre 1991; Soja 1999]. Pozwalają one odtworzyć sposób, w jaki społeczeństwo tworzy własną, specyficzną wiedzę o przestrzeni. Treści planów miast odzwierciedlają nie tylko poziom rozwoju nauki i techniki, ale również aktualną sytuację historyczną, społeczną i polityczną [Ciołkosz-Styk, Ostrowski 2010].

Na potrzeby tej części pracy dokonano analizy treści planów miasta Łodzi wydawanych na przestrzeni ostatniego wieku. Ich zawartość, poziom graficzny i szczegółowość ulegały zmianom uzależnionym od fazy rozwoju miasta, a także od szerszego kontekstu polityczno-gospodarczego i społecznego. W tabeli 4 zestawiono zawartość siedmiu planów Łodzi wydawanych w latach 1903–2012, czyli na przestrzeni stu lat obejmujących przejście z etapu wielkoprzemysłowej Łodzi przełomu wieków, przez międzywojenny okres awansu związanego z ustanowieniem województwa łódzkiego i rozwoju innych, pozaprzemysłowych funkcji, powojenny okres miasta funkcjonującego w ramach gospodarki centralnie sterowanej, aż po współczesny etap wielofunkcyjnego, usługowo-przemysłowego ośrodka. Krótkie informacje o zawartości opracowań kartograficznych zilustrowano fragmentami poszczególnych planów.

Nazwa planu, rok wydania	Zawartość planu	Fragment planu
<i>Plan goroda Łodzi,</i> 1903	Siatka ulic z oznaczeniem ulic wybrukowanych kostką drewnianą oraz kamieniem polnym (tzw. „kocie łby”), kładki przerzucone nad otwartymi kanałami ściekowymi, studnie publiczne, przebieg kolei, zabudowa mieszkaniowa, przemysłowa, lasy, parki, cmentarze.
<i>Plan miasta Łodzi,</i> 1915	Siatka ulic wraz z zaznaczeniem przebiegu linii tramwajowych, przebieg kolei, budynki banków, poczty, szkół, szpitali, świątyń, hoteli, restauracji, teatrów, siedziby władz miasta, obiekty sportowe, parki, cmentarze, przedsiębiorstwa o znaczeniu dla całego miasta, tj.: rzeźnia, gazownia.
<i>Plan miasta Łodzi,</i> 1919	Siatka ulic wraz z zaznaczeniem przebiegu linii tramwajowych, przebieg kolei; mapie towarzyszy wykaz teatrów, kin i świątyń.
<i>Plan wojewódzkiego miasta Łodzi,</i> 1929	Siatka ulic oraz linii kolejowych, oznaczenie terenów zabudowanych i niezabudowanych, obrys obiektów przemysłowych, parki, cmentarze.

Nazwa planu, rok wydania	Zawartość planu	Fragment planu
<i>Plan wojewódzkiego miasta Łodzi, 1939</i>	Siatka ulic wraz z zaznaczeniem przebiegu linii tramwajowych, przystanków, stacji benzynowych; kolei, terenów zabudowanych (w tym fabryk) i niezabudowanych, tereny zieleni (lasy, parki, cmentarze), rzeki, stawy, kościoły. Na rewersie planu zawarto spis instytucji, tramwajów, informacje o cenach za przejazdy różnymi środkami komunikacji.
<i>Plan miasta Łodzi, 1961</i>	Siatka ulic wraz z zaznaczeniem linii tramwajowych i autobusowych, przebieg kolei, orientacyjna lokalizacja obiektów użyteczności publicznej: hoteli, restauracji, teatrów, kin, muzeów, tereny zieleni (lasy, parki, cmentarze).
<i>Plan miasta Łodzi, 2012</i>	Siatka ulic wraz z oznaczeniem przebiegu linii tramwajowych i autobusowych, kolei sygnalizacji świetlnej, stacji benzynowych, parkingów, lotniska, terenów zabudowanych i niezabudowanych wraz z przeznaczeniem (mieszkalniowe, usługowe, przemysłowo-składowe), terenów zieleni oraz wód powierzchniowych; muzea, kina, teatry, kościoły, posterunki policji, urzędy pocztowe, siedziby władz miasta i województwa.

Tabela 4. Zmiany charakteru i zawartości wybranych planów Łodzi

Źródło: opracowanie własne na podstawie zbiorów Archiwum Państwowego w Łodzi oraz zbiorów autorki

Pierwsze trzy analizowane plany upraszczają strukturę przestrzenną Łodzi, kreśląc wszystkie ulice w idealnym przebiegu równoleżnikowym i południkowym. Zabieg ten jeszcze mocniej podkreśla regularność miasta, kształtowanego zgodnie z planami urbanistów. Kolejne plany, począwszy od opublikowanego w 1929 roku, prezentują zgodny z rzeczywistym układ śródmiejskich ulic, z położoną w centrum ulicą Piotrkowską biegnącą z północnego zachodu na południowy wschód. Nie można

mówić o prawidłowości powstawania coraz bardziej szczegółowych opracowań. Ich treści są bardzo zróżnicowane i stanowią odzwierciedlenie charakteru ówczesnego miasta, zapotrzebowania na określone informacje, a także możliwości technicznych autorów. Uważna lektura poszczególnych planów pozwala wyobrazić sobie Łódź, która jest w nich zapisana – jej krajobraz, dźwięki, a nawet zapach.

Plan z 1903 roku prezentuje miasto przemysłowe, gdzie zabudowa mieszkaniowa miesza się z fabrykami. Dzięki drewnianej kostce, na niektórych ulicach – zwłaszcza tych reprezentacyjnych – stukot końskich podków i kół dorożek jest bardziej znośny niż na tradycyjnych „kocich łbach”. Ulice zaznaczone na mapie kolorem białym to po prostu nieutwardzone, polne drogi, wokół których unosi się kurz, a w czasie deszczu czy wiosennych roztopów zamieniają się one w błotniste korytarze. Zaznaczone na planie kładki nad otwartymi kanałami ściekowymi dają wyobrażenie o zapachach Łodzi początku XX wieku. Tereny zieleni położone są na obrzeżach miasta.

Plan z 1915 roku, choć powstaje w trakcie I wojny światowej, w okupowanym przez Niemców mieście, wydany jest w trzech językach: polskim, niemieckim i rosyjskim. Prezentuje Łódź poprzez zwartą i regularną siatkę ulic. Gęsta zabudowa miasta spowodowała, że zrezygnowano z obrysowywania wszystkich budynków. Zaznaczano jedynie lokalizację obiektów należących do banków, poczty i kolei, a także hotele, teatry, restauracje, szkoły, szpitale, świątynie różnych wyznań, siedziby władz miasta, obiekty sportowe, parki, cmentarze i przedsiębiorstwa o znaczeniu dla całego miasta, tj.: rzeźnia, gazownia. Przebieg linii tramwajowych wpisano w siatkę ulic wraz z oznaczeniem stacji końcowych odpowiednim numerem i symbolem (ze względu na powszechny wśród mieszkańców analfabetyzm).

Plan z 1919 roku opracowano niedługo po zakończeniu I wojny światowej, jeszcze sprzed utworzeniem województwa łódzkiego. Jego treść sprowadza się przede wszystkim do wyidealizowanej siatki ulic, z oznaczonym przebiegiem linii tramwajowych, kolejowych, terenów zieleni oraz kościołów. Warto zwrócić uwagę, iż pomimo włączenia do Łodzi terenów okolicznych wsi, które miało miejsce jeszcze podczas niemieckiej okupacji, zasięg tego planu ich nie obejmuje.

Opracowanie wydane dziesięć lat później prezentuje już Łódź w granicach z 1916 roku. W wydodrębnionych ciemniejszym kolorem terenach zabudowanych oznaczono tylko tereny fabryczne i kościoły, podkreślając dominującą rolę przemysłu w rozwoju miasta. Wyobrażenie o Łodzi w tamtym czasie oddaje fragment eseju Z. Nowakowskiego, który po swojej wizycie w mieście w 1931 roku tak je wspomina:

Bawełna! Bawełna!... Widzi się ją wszędzie! Na każdym kroku! Rozwożą ją na platformach olbrzymich samochodów, na wozach, furach, wózkach, nawet w dorożkach. Głównie jednak, systemem dawnym – na ludzkich plecach. – Sznur zgiętych pod strasznym ciężarem tragarzy wali w tę i w tamtą stronę przez wszystkie ulice od wczesnego ranka do późnej nocy. Barchany, perkale, sukno, chustki, materiały, ale głównie bawełna, bawełna i jeszcze raz bawełna! W całych stertach, kopach, piramidach... [...] Tym ruchem żyje Łódź. Miasto przedziwne, jak gdyby projektowane przez malarza formistę, który skomponował cały olbrzymi obraz wyłącznie z motywu kominów, wyciągniętych jak struny ulic, czerwonych bloków fabrycznych i szarego, ach jak szarego nieba. Ale ten obraz jest potężny! [Nowakowski 1931: 114]

Na planie opublikowanym krótko przed wybuchem II wojny światowej Łódź wydaje się jeszcze potężniejsza. Taki efekt uzyskano przez prezentację miasta wraz z terenami sąsiednimi. Podmiejskie osiedla, dobrze skomunikowane z Łodzią – również za sprawą linii tramwajowych do Pabianic, Zgierza, Aleksandrowa Łódzkiego i Lutomierska – w zasadzie zlewają się z miastem. Podobnie jak w planie z 1929 roku wyraźnie zaznaczono tutaj tereny zabudowane i niezabudowane, przy czym stopień generalizacji tych pierwszych jest mniejszy. Wprowadzenie dodatkowych barw dla terenów zieleni i wód powierzchniowych poprawia odbiór treści planu.

W okresie powojennym, wobec nowych uwarunkowań politycznych i ograniczeń w wykorzystywaniu map topograficznych, których treść stanowiła tajemnicę państwową, plany miast w całej Europie Środkowo-Wschodniej uproszczono. Cechą charakterystyczną planów tego okresu jest zatem odejście od prezentacji szczegółowej zabudowy, ograniczenie do niezbędnego minimum liczby elementów powierzchniowych, zredukowanie treści tematycznej do przedstawienia bardzo schematycznej siatki ulic z przebiegiem tras komunikacji miejskiej, kolei i terenów zieleni (las, parki, cmentarze) oraz nielicznych, wybranych obiektów użyteczności publicznej: hoteli, restauracji, teatrów, kin, muzeów. Opracowania te, co potwierdza analizowany przykład planu Łodzi z 1961 roku, cechuje również zaburzona kartometryczność, brak siatki kartograficznej i informacji o skali [Ciołkosz-Styk 2009].

W wyniku przemian ustrojowych początku lat dziewięćdziesiątych, które pociągnęły za sobą zniesienie cenzury i wprowadzenie gospodarki wolnorynkowej, można mówić o zasadniczym przełomie w kartograficznej prezentacji miast w Polsce. Nastąpił znaczny wzrost zarówno ilościowy (liczba publikacji), jak i jakościowy (treść, forma graficzna, poziom merytoryczny) publikowanych opracowań [Ciołkosz-Styk 2009]. Plan Łodzi z 2012 roku charakteryzują: kartometryczność, podanie skali oraz

siatki kilometrowej, a także znaczne zwiększenie liczby przedstawionych obiektów, w tym szczegółowy obraz charakteru zabudowy wraz z jej charakterystyką funkcjonalną. Również rysunek ulic i dróg przedstawiono z zachowaniem maksymalnej wierności ich przebiegu.

Wobec upowszechniania się technik komputerowych w kartografii, współcześnie publikowane plany miast, w tym plany Łodzi, są w całości przygotowane numerycznie i przystosowane do wykorzystania przez system GPS, co wymaga zachowania kartometryczności, podania odwzorowania kartograficznego oraz umieszczenia siatki kartograficznej.

Poza treścią kartograficzną planów miasta istotną informację dostarczają ich okładki. Czasami to właśnie one umożliwiają nam szybkie odnalezienie właściwego planu spośród wielu leżących na półce w księgarni, bibliotece, czy w domu. Można stwierdzić, że to, co prezentuje okładka, powinno być skróconą reprezentacją całego miasta, ilustracją jego tożsamości, która od razu przywodzi na myśl nazwę konkretnego ośrodka. Z analizy treści okładek wybranych planów Łodzi przed i po 1989 roku wynika metamorfoza, jaką przeżywa to miasto, zmieniając się z ośrodka tradycyjnego przemysłu w nowoczesną metropolię okresu poprzemysłowego (rys. 10).

Rys. 10. Symbole Łodzi na okładkach planów miasta

Źródło: opracowanie własne na podstawie zbiorów autorki

W 1961 roku symboliczny obraz miasta, widoczny na okładkach planu Łodzi, tworzyły fabryki oraz dymiące kominy. O charakterze dominującej działalności przemysłowej mówiło także zastosowane tło, ilustrujące tkaninę. Istotne są tutaj także barwy budynków – żółto-czerwone barwy Łodzi. Dla okresu lat 70. i 80. ubiegłego wieku najbardziej rozpoznawalną okładką planu miasta Łodzi była ta opracowana przez ówczesnego monopolistę na rynku kartograficznym, czyli Państwowe Przedsiębiorstwo

Wydawnictw Kartograficznych. W tle obrazu miasta nadal widoczna jest tkanina, a na pierwszym planie, prócz kominów i dachów szedowych, symbolizujących podstawową, przemysłową funkcję miasta, zamieszczono sztandarowe inwestycje okresu PRL, zwłaszcza związane z rozbudową jego infrastruktury społecznej. Uwzględniono także łódzki Rynek Starego Miasta, podkreślając jego zabudowę w stylu uproszczonego historyzmu socrealistycznego z połowy lat 50.

W roku 1990 na okładce planu Łodzi widnieje zdjęcie ulicy Piotrkowskiej, która od zawsze stanowiła najważniejszy symbol miasta zarówno wśród mieszkańców, jak i osób z zewnątrz. Podobnie jest w przypadku planu miasta z 1996 roku, chociaż niewielka fotografia ulicy Piotrkowskiej na pierwszym planie ma charakter archiwalny. Generalnie okładka ta sięga do symbolicznych korzeni miasta, pomimo przemian, które już wówczas miały miejsce w Łodzi.

O przełomie w prezentacji Łodzi można powiedzieć przy okazji okładki planu miasta z 2000 roku. Na zdjęciu Łódź prezentuje się z zupełnie nowej perspektywy, tj. współczesnej osi rozwoju miasta, ze szczególną kulminacją w części śródmiejskiej. Jak wspomniano w poprzednim rozdziale, jest ona obok osi historycznej, którą stanowi ulica Piotrkowska, podstawowym elementem krystalizującym obecnie układ przestrzenny miasta, ujętym w obowiązującym „Studium uwarunkowań i kierunków rozwoju przestrzennego miasta”. Oglądamy tutaj typową sylwetę miasta postindustrialnego z charakterystycznymi elementami krajobrazu, takimi jak wysoka zabudowa, czy szerokie arterie komunikacyjne.

Okładka planu miasta z 2012 roku ilustruje dwie ścierające się tendencje we współczesnym myśleniu o Łodzi i jej dalszym rozwoju, o których wspomniano już w rozdziale drugim, tzn.: przekształcenie przemysłowej sylwety, zwłaszcza w kształtującym się wielkomiejskim centrum, oraz dążenie do pielęgnacji i ekspozowania elementów historycznych, składających się na tradycyjny krajobraz kulturowy. Trwanie i chwila, to dwie podstawowe właściwości czasu, które utrwala przestrzeń miasta. Na okładce przedstawiono je symbolicznie w postaci zdjęć obejmujących: 1) ruch i blask światła pojazdów na Placu Wolności, 2) Ławeczkę Tuwima – pierwszy i najbardziej rozpoznawalny pomnik w ramach Galerii Wielkich Łódzian, zlokalizowany przed siedzibą Urzędu Miasta, na ulicy Piotrkowskiej, 3) bramę prowadzącą dawniej na teren przedsiębiorstwa należącego do I. K. Poznańskiego, a obecnie do Centrum Handlowego „Manufaktura”. Tutaj zawsze można było obserwować ruch. To miejsce stanowi swego rodzaju pomost pomiędzy przeszłością i teraźniejszością miasta.

3.2. Obraz Łodzi na widokówkach

3.2.1. Właściwości i funkcje widokówek

Widokówki to przedstawienia typowych dla miejscowości miejsc i obiektów, połączone z pozdrowieniami z podróży, czy wypoczynku. Ich podstawowe funkcje to konsumpcja i kreacja wyobrażeń miasta. Karty pocztowe stanowią poświadczenie naszego pobytu w określonym miejscu i mogą w przyszłości przywołać przeszłość, wywołując miłe wspomnienia, zwłaszcza poprzez wyidealizowane ujęcia prezentowanych fragmentów przestrzeni [Kowalewski 2007]. Równolegle widokówki stanowią kulturową konstrukcję miejsca „które trzeba zobaczyć”, kreują wiedzę o mieście, budują skojarzenia o nim. Jak pisze Z. Wąsik [1993: 23]:

[...] intencjonalne jest produkowanie, wydawanie czy zamawianie produkcji kart pocztowych przez właścicieli hoteli, władze miejscowości uzdrowiskowych, czy ważnych miast [...] pragnących upamiętnić pewne miejsca, osoby, czy okoliczności [...].

Podstawowe funkcje widokówek powodują, że wypełniające je fotografie rzadko stanowią wierne odzwierciedlenie prezentowanych miejsc. Przestrzeń miast przedstawiona za pomocą kart pocztowych jest zazwyczaj wyidealizowana (fikcyjna), zdefragmentowana, uproszczona i „pusta” (pozbawiona mieszkańców) (rys. 11).

Rys. 11. Obraz miasta na widokówce

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Kowalewski 2007

Wyidealizowanie (fikcyjność) osiąga się poprzez grę oświetleniem, proporcjami, czy retusz. Dodatkowo, na jednej widokówce obok siebie znajdują się często obiekty czy detale w rzeczywistości znacznie od siebie oddalone. Wszystkie zabiegi prowadzą do wzmocnienia wrażenia obcowania z miastem [Kowalewski 2007]. Defragmentacja miasta jest

konieczna, aby „zmieścić” je na małej kartce pocztowej. Jak twierdzi A. Boyarsky [1996], widokówka stanowi „tłumaczenie” języka miasta na pojedyncze zdjęcia i widoki. Miasto na widokówce przestaje funkcjonować jako całość, a zaczyna jawić się jako mozaika najważniejszych miejsc, które należy zobaczyć. Poprzez prezentację pojedynczych obiektów bez szerszego tła, przestrzeni miasta, oglądana poprzez widokówkę, traci swoją ciągłość. Wreszcie ostatnią właściwością większości współcześnie wydawanych kart pocztowych jest depersonalizacja przestrzeni, którą przedstawiają. Miasta na widokówkach wyglądają na niezamieszkane.

Wraz z rozwojem metod jakościowych w naukach społecznych, zwłaszcza skoncentrowanych na interpretacji materiałów wizualnych (w tym fotografii), widokówki stały się przedmiotem pogłębionych analiz wielu dyscyplin naukowych, również geografii. W tych badaniach karty pocztowe są traktowane szeroko – nie jako sposób korespondencji, obraz relacji pomiędzy nadawcą i odbiorcą, ale jako element kultury reprezentujący określone społeczności i czasy, w których zostały wytworzone – zasób wiedzy o przeszłości i teraźniejszości, na przykład miasta czy turystyki. Przyjmuje się, że pomimo opisanych wyżej właściwości wynikających z podstawowych funkcji widokówek, rejestrują one uchwycone przez fotografów chwile i w ten sposób są świadectwem czasu i miejsca. Na ich podstawie można odtworzyć nie tylko wygląd przestrzeni miasta – kamienic, fabryk, ulic, podwórek, ale także przyjrzeć się obyczajom, kulturze społecznej, materialnej czy duchowej mieszkańców, śledząc procesy i mechanizmy ich zmian.

W dwóch kolejnych punktach podrozdziału dokonano analizy ilościowej i jakościowej obrazów Łodzi zamieszczonych na widokówkach publikowanych na przestrzeni ostatniego stulecia. Wykorzystano zbiory udostępniane przez łodzian na portalu www.miastragraf.pl, uzupełnione własną kolekcją, złożoną przede wszystkim z widokówek współczesnych, wydawanych po 1990 roku. Łącznie zebrano materiał liczący 129 kart pocztowych, w tym 34 opublikowane w latach 1900–1930, 14 opublikowanych w latach 1931–1960, 69 z okresu 1961–1990 i 12 widokówek wydanych po 1991 roku. Analizowane karty pocztowe można podzielić na trzy grupy w zależności od ich struktury i sposobu prezentacji obrazu miasta: 1) widokówki prezentujące panoramy, 2) widokówki prezentujące pojedyncze obiekty lub miejsca, 3) widokówki-mozaiki prezentujące zestaw oddalonych od siebie w rzeczywistości miejsc, 4) widokówki prezentujące konkretne ulice i place. W każdym przypadku prezentowano charakterystyczne miejsca w mieście – takie, z którymi miasto chciało być utożsamiane w określonym czasie, z których było dumne. Następnie dokonano podobnej analizy widokówek prezentujących charakter najważniejszych ulic i symbolu miasta – ulicy Piotrkowskiej.

3.2.2. Symbole miasta i „znaki czasu”

Analiza elementów krajobrazu Łodzi uwzględnianych na widokówkach, publikowanych w różnych okresach w dziejach miasta, pozwala wyodrębnić zarówno miejsca, które prezentowano na kartach pocztowych zawsze, które stanowią swoiste „ikony” świadczące o tożsamości Łodzi, jak i elementy, które można byłoby określić „znakami czasu” – charakterystyczne dla pewnego okresu rozwoju miasta. Tabela 5 stanowi ilościowe zestawienie poszczególnych obiektów zawartych w widokówkach publikowanych w latach 1900–2015, ich wzajemne relacje i zmienność w czasie. Na tej podstawie można wnioskować o treści komunikatów na temat charakteru przestrzeni miejskiej w ostatnim stuleciu.

Czas publikacji widokówek (liczba)	Elementy krajobrazu miasta prezentowane na widokówkach (liczba)
Lata 1900–1930 (34)	ulica Piotrkowska (10), parki (6), panorama miasta (5), świątynie (4), rynki i place (4), banki (3), hotele (2), fabryki (2), kamienice i pałace (2), dworzec kolejowy (1), elektrociepłownia (1), szkoły (1)
Lata 1931–1960 (14)	rynki i place (3), ulice (3), ulica Piotrkowska (2), panorama miasta (1), fabryki (1), kamienice i pałace (1), dworzec kolejowy (1), parki (1), teatry (1)
Lata 1961–1990 (69)	osiedla mieszkaniowe (18), panorama miasta (13), rynki i place (11), ulica Piotrkowska (7), domy handlowe (6), parki (5), restauracje (4), inne ulice (3), fabryki (3), wyższe uczelnie (3), pałace i kamienice (2), szpitale (2), teatry (1), lunapark (1), obiekty sportowe (2)
Po 1991 roku (12)	kamienice i pałace (12), zrewitalizowane tereny pofabryczne (wyłączając Manufakturę) (6), ulica Piotrkowska (5), świątynie (5), centra handlowe (4), aleja Piłsudskiego (3), lotnisko (1), obiekty sportowe (1), Skansen Architektury Drewnianej (1), uczelnie wyższe (1)

Tabela 5. Elementy krajobrazu miasta prezentowane na widokówkach w latach 1900–2015

Źródło: opracowanie własne na podstawie: www.miestograf.pl oraz zbiorów autorki

Na widokówkach publikowanych w latach 1900–1930 dominuje ulica Piotrkowska. Zazwyczaj poświęcano jej całą przestrzeń pocztówki, a zdjęcie wykonywano w kompozycji centralnej – prezentującej obydwie pierzeje symetrycznie. Takie kadrowanie powoduje, że zabudowa wydaje się wyższa, a ulica dłuższa, wręcz niekończąca się. Na zdjęciach ulicy Piotrkowskiej, wykorzystanych w analizowanych widokówkach z tego okresu, chętnie umieszczano ludzi i środki transportu w postaci konnych dorożek czy tramwajów. W ten sposób odbiorca widzi ulicę tętniącą życiem, pełną ruchu i codziennego gwaru przechodniów. Drugą grupą obiektów najczęściej przedstawianych na widokówkach Łodzi w pierwszych deka-

dach XX wieku są parki. Trzeba jednak dodać, że we wszystkich analizowanych widokówkach z tego okresu był to najbardziej znany i modny Park Helenów – wówczas park prywatny, do którego wstęp był płatny i tym samym zarezerwowany dla miejskiej elity. Rynki i place – przede wszystkim Rynek Nowego Miasta oraz Wodny Rynek – prezentowane są w dni targowe, pełne kramów, handlarzy i kupców. Uderza kontrast ekskluzywnej, zadbanej i spokojnej przestrzeni Parku Helenów z przyziernością i chaosem rynków pełnych zwykłych ludzi. Często na ówczesnych widokówkach pojawiają się świątynie różnych wyznań – kościoły ewangelickie, czy prawosławne cerkwie, stanowiące wyraz wielonarodowego i wielowyznaniowego charakteru miasta. Poza tym rangę miasta i poziom rozwoju podkreślano, przedstawiając na kartach pocztowych banki, hotele, szkoły, ekskluzywne kamienice i pałace, a także prawdziwe symbole industrializacji, czyli: fabryki, dworzec kolejowy i elektrociepłownię. W panoramach miasta widniejących na kartach pocztowych w latach 1900–1930 dominują dymiące kominy fabryk (fot. 10).

Fot. 10. Panorama Łodzi na początku lat 30. XX wieku

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi

W analizowanym zbiorze widokówek wydawanych w latach 1931–1960 ulica Piotrkowska przestaje dominować. Pojawia się najczęściej w kartach pocztowych z okresu okupacji w czasie II wojny światowej. W krajobrazie ulicy dominują wówczas hitlerowskie flagi. Poza tym, w okresie międzywojennym na widokówkach uwzględniano także inne śródmiejskie ulice, np.: ulicę Spacerową (obecnie ulica Kościuszki), która pełniła funkcję

promenady, a jej spokój, cisza i obecność zieleni kontrastowały z dynamicznym życiem równoległej ulicy Piotrkowskiej, czy ulicę Roosevelta z widokiem na kościół św. Jana. Podobnie jak wcześniej na widokówkach pojawiają się także rynki i place, z tą różnicą, że tym razem są puste, bez mieszkańców. Elementy świadczące o przemysłowym charakterze miasta (fabryki, kamienice i pałace, dworzec kolejowy) pozostają nadal istotne i są uwzględniane w publikowanych wówczas pocztówkach.

W latach 1961–1990 obraz miasta prezentowany na widokówkach jest zdominowany przez nowo powstałe osiedla mieszkaniowe. Nawet jeśli tematem fotografii jest park, to w tle wyraźnie zaznaczają się bloki z wielkiej płyty. Z panoram miasta zniknęły w tym okresie kominy, a ich miejsce zastąpiły wieżowce i ewentualnie kominy kolejnych elektrociepłowni (fot. 11). Istotnym elementem pocztówek są osiedlowe domy handlowe, a także restauracje i kawiarnie, które stanowiły element społecznego programu zespołów mieszkaniowych. Widokówki prezentują także inne sztandarowe inwestycje z lat 1961–1990, takie jak: Teatr Wielki, Szpital im. Mikołaja Kopernika, budynek Akademii Sztuk Pięknych przy ulicy Wojska Polskiego, czy obiekty sportowe i rekreacyjne (basen miejski, hala sportowa, lunapark). Ulica Piotrkowska na większości pocztówek z tego okresu prezentowana jest w nocy. Kolorowe neony nadają jej nowego wymiaru – ulicy nie tylko handlowej, ale także miejsca lokalizacji klubów i restauracji. Elementy świadczące o przemysłowym dziedzictwie miasta: fabryki, czy pałace fabrykantów, pojawiały się jedynie na widokówkach-mozaikach, prezentujących zestaw oddalonych od siebie w rzeczywistości miejsc (fot. 12–13).

Fot. 11. Panorama Łodzi w 1967 roku. Autor: T. Biliński

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi

Fot. 12–13. Obraz Łodzi na widokówkach z 1969 roku

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi

Obraz Łodzi prezentowany na widokówkach wydawanych po 1990 roku zmieniał się wraz z kolejnymi etapami transformacji gospodarki miasta (fot. 14–15). W początkowym okresie nie uwzględniano obiektów przemysłowych. Fabryki były wówczas raczej synonimem kryzysu, zatem należało szukać innych miejsc „które trzeba zobaczyć”, które wykreują nową wiedzę o mieście i zbudują jego pozytywne skojarzenia. Powrócono więc do ulicy Piotrkowskiej, rynków i placów z ważnymi obiektami użyteczności publicznej (teatry, kościoły). Po trudnej dla miasta pierwszej dekadzie transformacji, pocztówki wydawane po 2000 roku potwierdzają dwie tendencje zmian zachodzących w mieście, o których wspomniano w drugim rozdziale pracy. Nowym obiektom w przestrzeni miasta, których obecność wynika ze współczesnej ścieżki rozwoju Łodzi (banki, centra handlowe, rozbudowane lotnisko im. W. Reymonta), towarzyszy świadomość przemysłowej historii miasta i jego materialnego dziedzictwa. Na widokówkach powracają odnowione pałace fabrykantów i śródmiejskie kamienice, a także istotne miejsce mają zrewitalizowane i pełniące nowe funkcje obiekty

Fot. 14–15. Obraz Łodzi na widokówkach z 1997 i 2007 roku

Źródło: zbiory autorki

przemysłowe (Biała Fabryka L. Geyera – obecnie Centralne Muzeum Włókiennictwa, zakłady I. K. Poznańskiego – obecnie Centrum Handlowe Manufaktura, czy zakłady K. W. Scheiblera – obecnie m.in. Lofty u Scheiblera).

3.2.3. Pomiędzy trwaniem a zmianą – ulica Piotrkowska w Łodzi

Karty pocztowe prezentujące najważniejsze ulice i życie społeczno-kulturalne i gospodarcze, które toczy się w ich przestrzeni, są charakterystyczne dla okresu przemysłowego, zwłaszcza dla dynamicznie rozwijających się wówczas miast amerykańskich [DeBres, Sowers 2009]. Łódź przemysłowa budowana w XIX wieku według projektów R. Rembienińskiego na tzw. surowym korzeniu, wzdłuż traktu Piotrkowskiego, bywa często porównywana do modelowych miast przemysłowych. O przemianach funkcji ulic w mieście, na przykładzie Poznania, na podstawie analizy porównawczej archiwalnych zdjęć zamieszczonych na widokówkach i fotografii współczesnych pisał również J. Kotus [2012].

Analiza widokówek, wydawanych w różnych okresach funkcjonowania miasta, które prezentują ulicę Piotrkowską, pozwala interpretować jej zmiany w czasie w kategoriach trwania i zmiany (fot. 16–23).

Fot. 16–17. Ulica Piotrkowska w pierwszej dekadzie XX wieku

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi

Fot. 18–19. Ulica Piotrkowska w okresie II wojny światowej

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi

Fot. 20–21. Ulica Piotrkowska w latach 60. XX wieku. Autorzy: K. Kaczyński (fot. 20), P. Krassowski (fot. 21)

Źródło: Archiwum Państwowe w Łodzi

Fot. 22–23. Ulica Piotrkowska w pierwszej dekadzie XXI wieku

Źródło: zbiory autorki

Niezmienny pozostaje reprezentacyjny charakter ulicy, nazywanej nie tylko „kręgosłupem miasta” – w kontekście rozwoju przestrzennego, który zaczął się właśnie tutaj – ale także jego „salonem”. Jak wspominał J. Grohman, potomek Łódzkiej rodziny fabrykanckiej:

Piotrkowska była zawsze najładniejszą ulicą Łodzi [...] Widywało się na niej eleganckie panie i świetnie ubranych panów [...]. [Krajewski, Kusiński 2004: 3]

Piękne kamienice, które zastąpiły pierwotne, parterowe domy rzemieślników (prządków, tkaczy i sukienników), imponujące pod względem architektonicznym, przetrwały zarówno I, jak i II wojnę światową. Zatem scenografia ulicy Piotrkowskiej nie zmieniła się od przełomu XIX i XX wieku, pamiętających wielkoprzemysłową Łódź. Podobne są również funkcje ulicy – mieszkaniowo-usługowe, choć charakter i struktura usług, świadczonych przede wszystkim w parterach kamienic, ulegały zmianom.

Ulicę Piotrkowską zawsze charakteryzował ruch, początkowo wozów konnych, później tramwajów, autobusów i prywatnych samochodów.

W zasadzie tylko rodzaj środków transportu różni sceny z życia ulicy Piotrkowskiej na przestrzeni ostatniego stulecia, zaprezentowane na fotografiach 10–17. Obecnie fragment ulicy Piotrkowskiej od Placu Wolności do Alei Piłsudskiego jest wyłączony z ruchu samochodowego, a tramwaje zniknęły z tej części Piotrkowskiej już w latach 90. XX wieku. Symbolem współczesności jest rower lub riksza.

W kategorii trwania można także mówić o życiu tętniącym na ulicy Piotrkowskiej przez całą dobę, dzięki zlokalizowanym tutaj restauracjom, hotelom, kinom, a także ważnym wydarzeniom. Z kolei w kategorii chwili, i jednocześnie cykliczności, umieścić należy zewnętrzne ogródki gastronomiczne wypełniające przestrzeń ulicy Piotrkowskiej. Chociaż nie jest to element nowy w krajobrazie miast, a ich pierwowzoru można doszukać się w niemieckiej tradycji ogródków piwnych, gdzie latem, wśród zieleni spędzano czas wolny od pracy przy dźwiękach lokalnej orkiestry, to w przestrzeni ulicy Piotrkowskiej, na tak szeroką skalę, pojawiły się one dopiero u progu XXI wieku.

W przypadku ulicy Piotrkowskiej, przeciwstawnych zestawień kategorii trwania i zmiany można szukać długo i z pewnością jest ich więcej niż te wyżej wskazane. Jest to swoiste „zwierciadło miasta”, „Łódź w soczewce” – miejscami biedna i szara, ale w większości kolorowa i tętniąca życiem. Ulica Piotrkowska od niemal dwustu lat jest podstawowym wyróżnikiem miasta, a zmiany, które można rejestrować w jej przestrzeni, są zwyczajnie odbiciem przemian zachodzących w mieście i jego otoczeniu.

3.3. Symbole czasu w przestrzeni miasta

Przestrzeń każdego miasta jest wypełniona znakami, które są codziennie „odczytywane” przez poszczególnych ludzi. Niektóre jej elementy – przedmioty kultury, które przywodzą na myśl to miasto – budynki, pomniki, ulice, place, wydarzenia czy znane postacie, mają charakter symboliczny. Dzięki nim oraz dzięki wartościom, które niosą one ze sobą, miasto stanowi rzeczywistość o charakterze znaczącym. Jak pisze K. Rembowska [2004: 21]:

Symboliczny wyraz form miejskich nie jest niczym innym, jak odniesieniem do praktyk poszczególnych warstw społecznych w mieście i do śladów, które odciskają one na formach miejskich.

Podczas badań społecznych prowadzonych przez autorkę w Łodzi w latach 2011–2016, z wykorzystaniem metod eseju fotograficznego oraz zogniskowanego wywiadu grupowego z autorami esejów, poproszono

o wskazanie takich miejsc w przestrzeni miasta, które „opowiadają jego historię”. W tej części pracy zostały zamieszczone wybrane fragmenty esejów dotyczące symboli czasu w mieście odczytywanych w przestrzeni przez jego mieszkańców. Wypowiedzi dotyczyły przede wszystkim miejsc zlokalizowanych w ścisłym centrum Łodzi, najczęściej wzdłuż ulicy Piotrkowskiej oraz w jej najbliższym sąsiedztwie, które dzięki nakładającym się tutaj kolejnym warstwom kulturowym przemawiają najbogatszym językiem symboli – także tych odnoszących się do kategorii czasu. Stanowią one centrum symboliczne miasta, które według A. Walisa [2001: 87] jest:

wielką księgą czasu i historii. Posiada przy tym wiele warstw czasu przeszłego, mnogość zjawisk eksponujących teraźniejszość, jest wreszcie „oknem miasta” zwróconym ku przyszłości. Wielkość przeszłości zapewnia bogactwo zabytków historycznych i różnorodność architektonicznych stylów, posągi i pamiątki po poprzednich pokoleniach, urbanistyczne zespoły i pejzaże uformowane w ubiegłych stuleciach, a utrwalone przez malarstwo i grafikę w stuleciach następnych. Zmienną teraźniejszość unaocznia stale przeobrażająca się szata informacyjna miasta, metamorfoza pór roku, wszelkie tak charakterystyczne dla miejskiego krajobrazu przebudowy, wreszcie moda.

Ulica Piotrkowska była najczęściej wskazywanym miejscem, które zdaniem mieszkańców opowiada historię miasta (fot. 24). Pojawiała się jednocześnie w większości esejów fotograficznych, jako niekwestionowany symbol Łodzi. Ulica Piotrkowska to w świetle esejów najważniejsza wizytówka Łodzi, deptak śródmiejski, którego rola w wyobrażeniach łodzian o swoim mieście, pomimo przemian funkcji, estetyki, zagospodarowania, pozostaje niezmiennie istotna. Mieszkańcy postrzegają ulicę Piotrkowską poprzez zabytkowe domy, kamienice i pałace miejskie, które dominują w jej zabudowie i stanowią świadectwo dynamicznego rozwoju w okresie przemysłowym. Podobne wyniki dla bostońskiej Washington Street otrzymał w swoich badaniach K. Lynch [1972].

Ulica Piotrkowska nie ma w tej kategorii konkurenta. To tutaj najbardziej odczuwa się duch miasta i jego historię [...]. [Esej 18/2011, mężczyzna, mieszkaniec Łodzi od 2005 r.]

Nie ma lepszego miejsca, które opowiada historię Łodzi niż ulica Piotrkowska [...]. [Esej 5/2015, mężczyzna, mieszkaniec Łodzi od urodzenia].

Historia Łodzi zapisana jest na ulicy Piotrkowskiej [...]. [Esej 4/2013, kobieta, mieszkanka Łodzi od 2008 r.]

Mówisz Łódź, myślisz Piotrkowska. Jedna z najbardziej rozpoznawalnych ulic w Polsce, dla mnie jest miejscem, gdzie zapisana jest historia tego miasta [...]. [Esej 52/2013, mężczyzna, mieszkaniec Łodzi od urodzenia]

Miejszem „opowiadającym” historię miasta jest niewątpliwie ulica Piotrkowska, która stanowi centralną oś, wokół której rozrastało się miasto. [...] Stanowiła centrum handlu i rozrywki. To na niej koncentrowało się całe życie towarzyskie rozwijającej się aglomeracji przemysłowej. Obecnie zlokalizowane tutaj obiekty o ciekawej architekturze, restauracje, puby, kawiarnie dodają jej atmosfery i kultowego charakteru. [Esej 1/2014, kobieta, mieszkanka Łodzi od 2009 r.]

Fot. 24. Ulica Piotrkowska – widok współczesny

Źródło: esej fotograficzny nr 9/2016

Obok wypowiedzi dotyczących ogólnie ulicy Piotrkowskiej, której początki sięgają średniowiecznego traktu piotrkowskiego, wskazywano na szereg miejsc wzdłuż głównej ulicy miasta i w jej otoczeniu będących, zdaniem respondentów, znakami przeszłości lub ilustrujących współczesne trendy w kształtowaniu miejskiej przestrzeni. O początkach Łodzi przypomina mieszkańcom Rynek Starego Miasta, który choć nie tętni życiem i miejskim gwarem jak kiedyś, to właśnie wokół niego rozwijało się średniowieczne rolnicze miasteczko.

[...] To tutaj powstał pierwszy plac targowy w Łodzi, stanowiący centrum przedprzemysłowego miasta. To jego otoczenie zamieszkiwała ludność żydowska, tak istotna w dziejach wielokulturowej Łodzi. Uważam, że Stary Rynek to załączek całego miasta. [Esej 23/2015, kobieta, mieszkanka Łodzi od 2010 r.]

Historię miejsca podkreśla powstały pod koniec lat 90. pomnik upamiętniający 575 rocznicę nadania praw miejskich Łodzi. Głaz zlokalizowany jest w południowo-zachodniej części placu (fot. 25).

Fot. 25. Pomnik upamiętniający 575. rocznicę nadania praw miejskich Łodzi

Źródło: esej fotograficzny nr 7/2016

Niestety miejsce, które kiedyś było sercem miasta, obecnie pozostaje, zdaniem mieszkańców, w cieniu innych atrakcji Łodzi, zwłaszcza sąsiedniej Manufaktury i jej rynku, które również „opowiadają historię miasta”, tyle że tę współczesną, związaną z zastąpieniem dominującej funkcji przemysłowej funkcjami usługowymi przy jednoczesnym zachowaniu materialnego dziedzictwa i jego adaptacji dla nowych inwestycji w mieście. Manufaktura jest przykładem znaku czasu stanowiącego pomost pomiędzy przeszłością i przyszłością miasta (fot. 26). Jak pokazują wyniki wcześniejszych badań, w czasie swojego funkcjonowania Manufaktura urosła w oczach łódzian do rangi symbolu miasta [Tobiasz-Lis 2013]. Niektóre wypowiedzi zawarte w esejach fotograficznych zdają się to potwierdzać.

Każda fabryka znajdująca się w mieście, a jest ich немало, opowiada o przemysłowej historii miasta i pokazuje, dzięki czemu z małego miasta rolniczego powstało znaczące w kraju i na świecie miasto wielkoprzemysłowe. Mimo że te czasy dawno minęły i miasto, jak i fabryki zmieniły swoją funkcję, to dalej przypominają o historii tego miejsca. [...] Manufaktura jako galeria handlowa zaczyna opowiadać historię miasta po raz drugi, tym razem związaną z rewitalizacją miasta. [Esej 10/2015, kobieta, mieszkanka Łodzi od 2010 r.]

Oprócz Białej Fabryki Geyera oraz Księżego Młyna miejscem, które opowiada historię miasta, jest Manufaktura. Manufaktura łączy współczesność z historią. Powstała ona w miejscu dawnego imperium Izraela Poznańskiego, najpotężniejszego łódzkiego fabrykanta. [...] Manufaktura jest dziś wzorcową inwestycją, wielokrotnie nagradzaną, odbywa się tutaj wiele imprez kulturalnych, jest miejscem wycieczek, spotkań. Uważam, że Manufaktura jest największym sukcesem Łodzi. [Esej 9/2015, kobieta, mieszkanka Łodzi od 2010 r.]

Manufaktura... to ona stała się dla mnie nowym sercem Łodzi, które połączyło jej pierwotną architekturę industrialną z nowoczesnym centrum handlowym. Te dwa z pozoru różne światy idealnie z sobą zagrały. To nowy symbol Łodzi. [Esej 10/2013, kobieta, mieszkanka Łodzi od urodzenia]

Fot. 26. Centrum Handlowe Manufaktura (dawniej zakłady I. K. Poznańskiego)

Źródło: fotografia autorki

Podążając na południe od Rynku Starego Miasta, docieramy do rynku o nietypowym, ośmiobocznym kształcie (obecnie Plac Wolności), który był centralnym elementem osady sukienniczej Nowe Miasto, wytyczonej w latach 1821–1823. Ulica Piotrkowska połączyła wówczas Stare Miasto z Nowym Miastem, oraz rozciągającą się wzdłuż niej w kierunku południowym osadą Łódka, utworzoną dla producentów wyrobów z lnu i bawełny (fot. 27).

Fot. 27. Plac Wolności (dawniej Rynek Nowego Miasta)

Źródło: esej fotograficzny nr 8/2016

W przestrzeni obecnego Placu Wolności znajduje się co najmniej kilka informacji na temat przeszłości tego miejsca i obiektów przypominających dziewiętnastowieczną przemysłową Łódź. Jest tutaj tablica upamiętniająca decyzję Rządu Królestwa Polskiego z 1820 r. o objęciu Łodzi planową akcją uprzemysłowienia, klasycystyczny ratusz, w którym obecnie mieści się Archiwum Państwowe, kościół pw. Zesłania Ducha Świętego –

dawniej ewangelicki, obecnie katolicki, który przed przebudową w drugiej połowie XIX wieku formą ściśle nawiązywał do sąsiedniego ratusza. Na Placu Wolności funkcjonuje także pierwsza łódzka apteka, a nad ziemią rozciąga się trakcja tramwajowa – to właśnie wtedy prowadziła pierwsza linia tramwajowa wybudowana w Łodzi w 1898 roku. Z kolei pod powierzchnią Placu Wolności, w 2008 roku otwarto oddział Muzeum Miasta Łodzi, tzw. Muzeum Kanału „Dętka”. Muzeum mieści się w zabytkowym owalnym zbiorniku na wodę deszczową, wybudowanym w 1926 r. z myślą o płukaniu sieci kanalizacyjnej w centrum miasta. Korytarzem zbiornika, wykonanym z czerwonej cegły, można obejść Plac Wolności pod ziemią. W centrum Placu Wolności stoi pomnik Tadeusza Kościuszki – symbol niepodległości odzyskanej przez Polskę w 1918 roku. Moment wysadzenia go w powietrze przez hitlerowców w trakcie II wojny światowej pamiętają jeszcze najstarsi mieszkańcy miasta i opowiadają tę historię kolejnym pokoleniom łódzian. Pomnik Tadeusza Kościuszki jest także istotnym punktem orientacyjnym, wyznaczając symbolicznie początek najdłuższego go traktu handlowego w Europie, jakim jest ulica Piotrkowska.

Kiedy myślę o Łodzi, to moim pierwszym skojarzeniem z tym miastem jest właśnie „Tadek”. Przypomina mi się wtedy historia, którą opowiadała mi moja prababcia. Pamięta czas wielkiego odsłonięcia pomnika, a także dzień z 1939 roku, kiedy Niemcy dokonali jego zniszczenia. Zawsze mówiła o tym z wielkim smutkiem, jakby to miejsce miało dla niej szczególne znaczenie. Odkąd pamiętam, dla mnie zawsze było to miejsce spotkań, punkt charakterystyczny, węzeł w codziennych podróżach po mieście. [Esej 10/2012, kobieta, mieszkanka Łodzi od urodzenia]

Ulica Piotrkowska na odcinku od Placu Wolności do alei J. Piłsudskiego i A. Mickiewicza, a także Plac Wolności zostały w całości wpisane do rejestru zabytków, jako układy i założenia urbanistyczne dziewiętnastowiecznej Łodzi przemysłowej. Wielokondygnacyjne kamienice czynszowe wzdłuż ulicy Piotrkowskiej powstawały zazwyczaj w miejscu parterowych domów rzemieślniczych albo nieco późniejszych domów typu małomiasteczkowego i stanowiły wyraz rozwoju gospodarczego i ludnościowego miasta, który wymuszał zagęszczanie i wzrost skali zabudowy. Ukształtowały one charakterystyczną, zwartą strukturę śródmieścia z zabudową pierzejową. Budynki frontowe o wysokim standardzie wznoszono w stylu historyzmu, eklektyzmu lub secesji. Reprezentacyjny charakter nadawały im dodatkowo bogato zdobione fasady. Struktura funkcjonalna ulicy Piotrkowskiej stanowiła zawsze pewnego rodzaju „soczewkę” funkcji dominujących w skali całego miasta.

Z gęstą i zwartą zabudową północnego fragmentu ulicy Piotrkowskiej wyraźnie kontrastuje jej część południowa. Pierzejowa, dziewiętnasto-

wieczna zabudowa stanowi na tym odcinku ulicy Piotrkowskiej raczej enklawy. Występują tutaj także modernistyczne kamienice, wznoszone w okresie międzywojennym, a na południe od ulicy ks. W. Tymienieckiego zabudowa jest coraz niższa i bardziej rozproszona ze względu na dawne budynki pofabryczne, ugory miejskie, tereny zieleni, a także targowisko „Górniak”. Pomimo tych różnic, także w tym fragmencie znajduje się kilka miejsc, które zdaniem mieszkańców „opowiadają historię miasta”.

Przykładem jest zespół jednych z najwyższych w Polsce budynków mieszkalnych wykonanych w konstrukcji szkieletowej „słupowo-płytowej” w latach 70. XX wieku, potocznie nazywany przez Łódzian „Manhattanem”, który wyraźnie dominuje w sylwecie centrum miasta i jest wyrazem marzeń o wielkomiejskiej Łodzi w okresie PRL. Miejscem, które swoją obecnością utrwala przeszłość miasta, jest także, zdaniem mieszkańców, jeden z najstarszych zabytków architektury przemysłowej w Polsce, tzw. Biała Fabryka Ludwika Geyera – kompleks klasycystycznych budynków, powstały w latach 1835–1837, przy ulicy Piotrkowskiej 282. Biała Fabryka mieściła pierwszą w Łodzi mechaniczną przędzalnię i tkalnię. W 2015 roku uznano ją za Pomnik Historii. Obecnie funkcjonuje w niej Centralne Muzeum Włókiennictwa (fot. 28). W 2008 roku na terenie muzeum udostępniono Skansen Architektury Drewnianej prezentujący warunki, w jakich mieszkali robotnicy pracujący w przemyśle włókienniczym, przestrzeń pracy rzemieślników: tkaczy, garbarzy, szklarzy, a także przykłady drewnianej zabudowy niemieszkalnej – poczekalnię tramwaju podmiejskiego, czy kościół (fot. 29).

Fot. 28. Biała Fabryka L. Geyera (obecnie Centralne Muzeum Włókiennictwa)

Źródło: esej fotograficzny nr 26/2015

Fot. 29. Skansen Architektury Drewnianej w Centralnym Muzeum Włókiennictwa
Źródło: esej fotograficzny nr 25/2015

[...] Miejsce to opowiada historię włókienniczej Łodzi, jednego z ważnych okresów w historii miasta. Dzięki niemu możemy przenieść się w czasy, kiedy Łódź miała odmienny charakter od dzisiejszego i przyrzeć się warunkom, w jakich ówczesna ludność żyła i pracowała. [Esej 2/2015, kobieta, mieszkanka Łodzi od 2010 r.]

Poza ulicą Piotrkowską i istotnymi obiektami wpisanymi w jej przestrzeń lub najbliższe otoczenie, miejsca, które zdaniem łódzian „opowiadają historię miasta”, to także osiedle Księży Młyn, najstarszy, wielowyznaniowy łódzki cmentarz przy ulicy Ogrodowej, czy Cmentarz Żydowski (fot. 30, 31). Miejsca te przypominają o przemysłowej historii Łodzi XIX wieku, jednakże cmentarze robią to w sposób wyjątkowy – „opowiadają historię miasta” poprzez historie ludzi, często całych rodzin pochowanych na nich. Wspomniane miejsca łódzianie zaliczali także bardzo często do takich, w których ich zdaniem zatrzymał się czas, co zostanie omówione w kolejnym rozdziale.

[...] Każdy może zobaczyć, jak wyglądała kiedyś Łódź – nie tylko piękne pałace łódzkich fabrykantów, ale również same fabryki oraz famuły zwykłych robotników, którzy wypracowywali te wielkie fortuny w codziennych trudach i znojach robotniczego życia. Jest to miejsce przesiąknięte historią rozwoju przemysłowej Łodzi i każdy łódzianin powinien dbać, by przetrwało dla kolejnych pokoleń. Tu historia patrzy na człowieka, a to zupełnie coś innego niż oglądanie starych zdjęć, czy przeglądanie archiwum. [Esej 24/2015, mężczyzna, mieszkaniec Łodzi od 2010 r.]

Fot. 30. Fragment osiedla robotniczego na Księżym Młynie
Źródło: esej fotograficzny nr 24/2015

Jest takie miejsce, gdzie historia wykuta jest na kamiennych płytach. Epitafia na Starym Cmentarzu w Łodzi zarówno upamiętniają zmarłego, jak i wiele wnoszą do historii tych stron. Nad częścią nagrobków pochylają się anioły, wokół innych wykuto kwiaty. Niektóre z nich zawierają portret zmarłego, scenę figuralną bądź różne symbole. To miejsce nostalgiczne i niezwykle ważne dla mnie. [Esej 46/2013, kobieta, mieszkanka Łodzi od 2008 r.]

Fot. 31. Fragment rzeźby cmentarnej na Starym Cmentarzu w Łodzi
Źródło: esej fotograficzny nr 46/2013

Cmentarz Żydowski przy ulicy Brackiej można uznać za miejsce, które opowiada historię miasta, może nie całą, ale z pewnością ważny jej fragment. W tym miejscu spoczywa wiele osób, które miały decydujący wpływ na rozwój Łodzi. Przede wszystkim fabrykanci, lekarze, rabini, politycy. Cmentarz ten jest także miejscem pochówku Żydów zgładzonych w czasie Holocaustu. Jest to zatem miejsce istotne w łódzkiej historii. [Esej 5/2013, mężczyzna, mieszkaniec Łodzi od urodzenia]

Poza całymi fragmentami ścisłego centrum miasta, czy wpisanymi w nie obiektami będącymi odbiciem Łodzi z przeszłości i ilustrującymi jej współczesny charakter, w przestrzeni miasta znajduje się szereg elementów małej architektury, detali, które także spełniają funkcję symboli czasu, podczas codziennego doświadczania miasta przez mieszkańców. W jednym z esejów zwrócono uwagę na czerwoną cegłę – podstawowy materiał budowlany, z którego wznoszono całe założenia fabryczne wraz z zapleczem mieszkalnym i infrastrukturą społeczną.

Mieszkam w Łodzi od urodzenia i myślę, że jej symbolem jest czerwona cegła. Dawne kominy fabryczne – tak charakterystyczne w krajobrazie przemysłowego miasta, powoli znikają. Trwałym elementem, który oddaje dawny charakter miasta, jest czerwona, wypalana cegła, z której powstały wielkie przedsiębiorstwa. Dzisiaj materiał ten nadaje miastu niepowtarzalny klimat, jednocześnie stając się jego wyróżnikiem. [Esej 6/2011, kobieta, mieszkanka Łodzi od urodzenia]

Miejsca, a także detale w przestrzeni, które zdaniem mieszkańców „opowiadają historię miasta”, odnoszą się do koncepcji czasu długiego, który jest powolny i pozwala, by przeszłość przeniknęła do teraźniejszości i przyszłości, ilustrując wspólną dla większości społeczeństw potrzebę zachowania ich kulturowej ciągłości. Wskazane symbole przeszłości, zapisane w przestrzeni Łodzi, stanowią bardzo istotny element w budowaniu lokalnej tożsamości i pozytywnych relacji pomiędzy człowiekiem i jego otoczeniem. Ludzie zawsze dążą do kształtowania przestrzeni, w której żyją, w sposób nowoczesny, zgodnie z obowiązującymi wzorcami w architekturze i aranżacji wnętrz. Jednocześnie potrzebują pewnego zakotwiczenia w przeszłości, choćby detalu, który „przełamie” monotonną nowoczesność. Łódź pod tym względem daje wiele możliwości – zachowane dziedzictwo przemysłowej historii miasta wzbogaca współcześnie kształtowaną przestrzeń, wyróżniając ją pośród innych dużych ośrodków w Polsce.

Rozdział IV

Odczytywanie i interpretacja czasu w przestrzeni miasta Łódź przeżywana

4.1. Społeczna interpretacja dynamiki miasta

4.1.1. Wzrost i upadek

Wyniki badań nad społeczną percepcją dynamiki przestrzeni Łodzi, prowadzonych od 2011 roku, z wykorzystaniem esejów fotograficznych i zogniskowanych wywiadów grupowych z ich autorami, świadczą o szybkiej reakcji mieszkańców miasta na zmiany, które dokonują się zarówno w jego strukturze materialnej, jak i w nowym wizerunku Łodzi poprzez myślowej, który powoli się krystalizuje. Omówione poniżej kategorie miejsc, które zdaniem łodzian stanowią synonim rozwoju i kryzysu miasta, ilustrują sytuację, w której czas wydaje się płynąć zarówno do przodu – w kierunku przyszłości, jak i do tyłu – w kierunku przeszłości.

„Miejsca, w których widać rozwój” nawiązywały do największych inwestycji w Łodzi, których mieszkańcy doświadczają podczas codziennego użytkowania miasta, czy znają z pośrednich przekazów medialnych. Analiza pola semantycznego wypowiedzi na temat „miejsc, w których widać rozwój”, towarzyszących zdjęciom w esejach fotograficznych, pozwala sformułować definicję subiektywnie postrzeganego rozwoju (wzrostu) przestrzeni miasta (tab. 6).

Z treści esejów wynika, że „miejsce, w którym widać rozwój” jest nowoczesne, estetyczne, staje się wizytówką miasta. Przeciwstawia się je obrazom ugorów miejskich, obrazom kryzysu i upadku, gdzie, jak napisano: z powybijanych okien zrujnowanych budynków „wyglądają młode brzozy”. Synonimem rozwoju (wzrostu) przestrzeni miejskiej jest zdaniem autorów esejów postęp, modernizacja, rozbudowa, czy rewitalizacja.

Powstają miejsca, które są ozdobą miasta, budują jego prestiż i pozytywny wizerunek, stwarzają warunki na rozwój i funkcjonowanie firm, przyciągają zainteresowanie mieszkańców i przyjezdnych i wreszcie wpływają na rozwój najbliższego otoczenia. W konsekwencji „miejsca, w których widać rozwój” kojarzono z wielkomiejskim centrum, rozwojem rynku usług, zagranicznymi firmami, które się w nim lokują, ale także z wysokiej jakości przestrzenią publiczną, w której odbywają się imprezy, wystawy, wernisaże. Pomimo iż zwrócono uwagę na fakt, że każde miejsce wzrostu wiąże się najpierw z placem budowy i utrudnieniami, to w efekcie w przestrzeni pojawiają się nowoczesne rozwiązania i oryginalna architektura. Miejsca te, jak wynika z analizowanych wypowiedzi, należy promować.

Elementy pola semantycznego	Określenia zastosowane w esejach fotograficznych
Określenia	nowoczesne, estetyczne, miejsce z potencjałem, serce (wizytówka) miasta
Asocjacje	wielkomiejskie funkcje, siedziby zagranicznych firm, imprezy, wystawy, wernisaże, plac budowy, utrudnienia, duże zmiany, wysokie technologie, oryginalna architektura połączona z terenami zieleni, przestrzeń kreatywna, przestrzeń publiczna, rozwój rynku usług
Opozycje	upadek, kryzys, walące się ściany, powybijane okna, z których „wyglądają młode brzozy”, stagnacja
Ekwiwalenty	postęp, modernizacja, rozbudowa, rewitalizacja, „przemiana niczym z brzydkiego kaczątka w pięknego łabędzia”, metamorfoza
Działania podmiotu	powoduje wzrost prestiżu miasta, buduje pozytywny wizerunek miasta, stwarza warunki na rozwój i funkcjonowanie firm, przyciąga zainteresowanie mieszkańców i przyjezdnych, napawa optymizmem, „robi wrażenie”, jest ozdobą dla miasta, wpływa na rozwój otoczenia (sąsiedztwa)
Działania wobec podmiotu	promocja poprzez media, wsparcie finansowe, „trzymam kciuki”

Tabela 6. Struktura pola semantycznego dla pojęcia „miejsce, w którym widać rozwój”
Źródło: opracowanie własne na podstawie esejów fotograficznych

W wypowiedziach na temat „miejsca, w którym widać rozwój” znalazły potwierdzenie charakterystyczne dla Łodzi tendencje we współczesnym rozwoju przestrzennym – z jednej strony budowa nowych obiektów i przestrzeni na miarę nowoczesnego miasta przemysłowego, z drugiej strony dbałość o zachowanie i wykorzystanie istniejącego materialnego dziedzictwa industrialnego.

W 2011 roku najczęściej wskazywanymi obiektami wśród „miejszc, w których widać rozwój” były Manufaktura i Lofty u Scheiblera (fot. 32–33). Manufaktura, która przez ostatnie dziesięć lat funkcjonowania w Łodzi urosła do rangi nowego symbolu tego miasta, utrzymywała się w tej kategorii aż do 2015 roku Trzeba jednak zwrócić uwagę na fakt,

iż w kolejnych latach autorzy esejów wskazywali coraz więcej obiektów – zwłaszcza tych w kategorii obiektów rewitalizowanych, czy obiektów w budowie.

Manufaktura to nie tylko przykład rozwoju na łódzkim rynku usług, ale przede wszystkim przełom w zakresie rewitalizacji budynków pofabrycznych. Popularność centrum handlowo-usługowo-rozrywkowego spowodowała, że coraz więcej obiektów stara się łączyć industrialną przeszłość Łodzi z nowoczesnym funkcjonalizmem [...]. [Esej 2/2011, kobieta, mieszkanka Łodzi od 1997 r.]

To stylowe mieszkania w starych opuszczonych halach fabrycznych i magazynach dawnej przędzalni bawełny na Księżym Młynie. Uważam, że to miejsce idealnie pokazuje rozwój. Od surowych, opuszczonych, fabrycznych murów po piękne apartamentowce. Przemiana niczym z brzydkiego kaczątka w pięknego łabędzia. Robi wrażenie. [Esej 30/2011, kobieta, mieszkanka Łodzi od 2006 r.]

Fot. 32–33. Miejsca, w których widać rozwój – Manufaktura i Lofty u Scheiblera

Źródło: eseje fotograficzne nr 2/2011 oraz 30/2011

W 2012 roku częściej zwracano uwagę na tereny wokół Dworca Łódź-Fabryczna i powstające tam Nowe Centrum Łodzi oraz Rondo Solidarności, gdzie obok jednego z najnowszych budynków Uniwersytetu Łódzkiego – Wydziału Prawa, o charakterystycznym kształcie paragrafu, stanął biurowiec Green Horizon. Począwszy od 2013 roku, w przygotowywanych esejach, w kategorii miejsc utożsamianych przez mieszkańców z rozwojem miasta zdecydowanie dominuje Nowe Centrum Łodzi, którego fragment – zrewitalizowane budynki pierwszej łódzkiej elektrociepłowni EC1 – już częściowo został otwarty. W świetle treści esejów fotograficznych uzyskiwanych na przestrzeni ostatnich sześciu lat, tereny dawnego Dworca Łódź-Fabryczna, a przyszłego Nowego Centrum Ło-

dzi, stanowią przykład największej dynamiki i transformacji z miejsca określanego jako brzydkie i synonim upadku do miejsca utożsamianego z rozwojem i nadzieją na przyszłość. Przykład ten pokazuje, jak bardzo wrażliwi na każde działanie zmieniające przestrzeń Łodzi są jej mieszkańcy, którzy jak nikt inny dostrzegają skalę degradacji miasta. Nieistotna jest nawet kwestia etapu prowadzonych prac i odległych terminów realizacji miejskich inwestycji. Ważne, że w ogóle są one podejmowane i że po wielu latach zaniedbań, w Łodzi wreszcie cokolwiek się zmienia. Z interpretacji fotografii zamieszczanych w esejach wynika, że już samo ogrodzenie placu budowy i ciężkie maszyny stanowią zapowiedź rozwoju i poprawy funkcjonowania oraz wizerunku określonego fragmentu miasta. W tym przypadku, kolejne edycje esejów fotograficznych wręcz dokumentują stopień zaawansowania inwestycji (rys. 12).

Rys. 12. Zmiany ocen przestrzeni wokół Dworca Łódź-Fabryczna w latach 2011–2016
Źródło: opracowanie własne na podstawie esejów fotograficznych

W esejach z 2013 roku pojawiała się także modernizowana wówczas ulica Piotrkowska, czy rewitalizowane osiedle Księży Młyn – utożsamiane wcześniej, ze względu na specyficzną atmosferę, ale także procesy odnowy terenów sąsiednich (lofty, Textorial Park), z miejscem, w którym czas się zatrzymał. W latach 2011–2014 zwracano także uwagę na zagospodarowanie terenów pofabrycznych na terenie Specjalnej Strefy Ekonomicznej w Łodzi (Textorial Park). Z kolei w latach 2014–2016, z rozwojem kojarzono modernizację trasy W-Z, ze szczególną dominantą w postaci stacji przesiadkowej „Piotrkowska Centrum”. W 2015 roku zwrócono uwagę na efekty programu Miasto Kamienic, który stanowi odpowiedź władz miasta na problem dekapitalizacji śródmiejskiej zabudowy, często podkreślany również w esejach przy okazji kategorii „miejsc, w których widać kryzys”. Wśród obiektów nowych utożsamianych z rozwojem wymieniano nowy terminal na lotnisku im. W. Reymonta, hotele, biurowce, a więc elementy związane z poprzemysłowym okresem rozwoju miasta (fot. 34).

Jako przykład miejsca, w którym widać rozwój, wybrałem odcinek alei Piłsudskiego między ulicami Piotrkowską i Kilińskiego. Szklane wieżowce, biura, centrum handlowe, centrum rozrywki, kina, kawiarnie, światowe firmy, banki, fitness kluby, dyskoteki, hotele... aż sam się dziwię, że na tak małej powierzchni zmieściło się aż tyle. Wszystkie te efektowne, nowoczesne budynki dają wrażenie postępu. [Esej 41/2012, mężczyzna, mieszkaniec Łodzi od urodzenia]

Fot. 34. Miejsce, w którym widać rozwój – aleja Piłsudskiego
Źródło: esej nr 41/2012

Niestety, w całym okresie prowadzonych badań znacznie więcej miejsc identyfikowano w esejach jako przykład kryzysu niż rozwoju. Uderza przewaga obiektów położonych w ścisłym centrum miasta i wielokrotnie w pobliżu miejsc określanych jako te, w których widać rozwój, co stanowi potwierdzenie istniejących dysproporcji w przestrzeni Łodzi, zwłaszcza w mikroskali [Tobiasz-Lis, Wójcik 2014]. Miejsca, które utożsamiano z kryzysem, miały zróżnicowany charakter – od pojedynczych budynków, często związanych z terenami pofabrycznymi, które ominęły procesy odnowy, czy bezimiennych, zaniedbanych kamienic lub podwórek, przez całe ulice i kwartały zabudowy, w których jakiegokolwiek przestrzenie wzrostu zdają się być niezauważalne wobec ich ogólnej degradacji i dekapitalizacji.

Pozytywnie należy jednak ocenić fakt, iż także w tej kategorii miejsc zauważono pewną zmienność związaną z dynamiką miejskiej przestrzeni (rys. 13). Zniknął z tej części esejów wspomniany już Dworzec Łódź-Fabryczna, który dominował w nich w 2011 roku, czy wyburzone kamienice na rogu ulic Zachodniej i Ogrodowej, wskazywane zwłaszcza w 2012 roku jako przykład kryzysu i kontrastu z sąsiadującymi: Manufakturą, Parkiem Staromiejskim, czy Placem Wolności. W kolejnych latach, choć podkreślano działania lokalnych władz, które stanowią odpowiedź na kryzys kamienic i podwórek (program Miasto Kamienic), czy całych ulic (tworzenie ulic-podwórców/woonerfów), to zdaniem autorów esejów są one niewystarczające. Ich miejsce wypełniają ciągle nowe obiekty i przestrzenie stanowiące synonim upadku miasta, a większość powtarza się każdego roku, ukazując skalę problemów przestrzennych Łodzi.

rozwój:

Rys. 13. Miejsca rozwoju i kryzysu w Łodzi i ich zmiany w czasie

Źródło: opracowanie własne na podstawie esejów fotograficznych

W tabeli 7 zestawiono strukturę pola semantycznego, opracowanego na podstawie wypowiedzi o „miejscach, w których widać kryzys”, towarzyszących zdjęciom w esejach fotograficznych, która pozwala sformułować definicję subiektywnie postrzeganego kryzysu (upadku) przestrzeni miasta.

Elementy pola semantycznego	Określenia zastosowane w esejach fotograficznych
Określenia	opuszczone, niszczące, zaniedbane, popadające w ruinę, przeznaczone do rozbiórki, brzydkie, brudne, zaśmiecone, niebezpieczne
Asocjacje	miejsce zapomniane przez władze, stanowi pozostałość po poprzedniej epoce, symbol upadku przemysłu włókienniczego, żyją tam skrajnie biedni ludzie, ze szczelin wyrastają drzewa, zniszczone kamienie, zdewastowane witryny sklepowe, puste lokale, pustostany, problemy społeczne, brak zieleni
Opozycje	niegdyś potężne, rozwój, świetność
Ekwiwalenty	zapomnienie, stagnacja, regres, „pozostawione same sobie”
Działania podmiotu	budzi smutek, negatywne uczucia, jest obrazem upadku miasta, szpeci miasto, razi w oczy, denerwuje, odstrasza, świeci pustkami, świadczy o złej kondycji miasta, nie wpływa na dobry wizerunek miasta, staje się powoli stertą gruzu, „prosi, krzyczy, woła o rewitalizację”, „krzyczy biedą”
Działania wobec podmiotu	omijane przez turystów i mieszkańców, nikt o to miejsce nie dba, wymaga uwagi, wymaga nakładów finansowych, wymaga rozbiórki lub generalnego remontu

Tabela. 7. Struktura pola semantycznego dla pojęcia „miejsce, w którym widać kryzys”

Źródło: opracowanie własne na podstawie esejów fotograficznych

Z treści esejów wynika, że „miejsce, w którym widać kryzys” jest opuszczone, zaniedbane, co powoduje, że popada w ruinę i często nadaje się do rozbiórki. Miejsce takie jest oceniane jako brzydkie, brudne, zaśmiecone i niebezpieczne i przeciwstawiane niekoniecznie miejscom współcześnie ocenianym jako symbol rozwoju, ale temu, czym było w przeszłości: „niegdyś potężne”, świadczące o rozwoju miasta w minionej epoce. Autorzy esejów kryzys utożsamiali z terenami poprzemysłowymi, kamienicami, czy całymi kwartałami zabudowy, których dotyczą nie tylko problemy niskich wartości technicznych, ekologicznych i estetycznych, ale także społecznych. Podkreślano, że takie miejsca szpecą miasto, świadczą o jego złej kondycji, a w konsekwencji budzą smutek, negatywne uczucia, denerwują i odstrasza potencjalnych nowych użytkowników. Stosując antropomorfizację, w jednym z esejów ożywiono kamienicę pisząc, że ona „prosi, krzyczy, woła o rewitalizację”. „Miejsca, w których widać kryzys” wymagają uwagi i decyzji o tym, czy należy je ratować, czy rozebrać, by ustąpiły miejsca nowym inwestycjom. Autorzy esejów często widzieli

w „miejscach, w których widać kryzys” związek z przeszłością miasta, a jednocześnie w ich wypowiedziach powtarzało się oczekiwanie odnowy i powrotu zapomnianych miejsc do dawnej świetności.

Pomimo wielu wspaniale odnowionych i zrewitalizowanych budynków, nadal w krajobrazie Łodzi można odnaleźć miejsca takie jak to – w którym czas nadgryza fasady i pustoszy wnętrza. [Esej 11/2012, kobieta, mieszkanka Łodzi od 2007 r.] (fot. 35).

Niegdyś była to potężna fabryka należąca do Ludwika Geyera. Dawała zatrudnienie wielu pracownikom, jednak po wielu latach działania, tak jak wiele innych zakładów przemysłowych, została zamknięta. Budynki dawnej fabryki niszczeję i obracają się w ruinę. [...] Są to zabytki godne uwagi, które powinny być dumą miasta, obecnie są smutnym obrazem upadku dawnej Łodzi Przemysłowej. [Esej 4/2014, kobieta, mieszkanka Pabianic] (fot. 36).

Fot. 35 Miejsce, w którym widać kryzys – kamienica u zbiegu ulic Wólczańskiej i 6 Sierpnia

Źródło: esej fotograficzny nr 11/2012

Fot. 36. Miejsce, w którym widać kryzys – dawna fabryka L. Geyera

Źródło: esej fotograficzny nr 4/2014

Na poniższej mapie (rys. 14) naniesiono lokalizację miejsc interpretowanych w esejach fotograficznych jako symbole rozwoju i kryzysu. Szkic ten ma jedynie charakter poglądowy i ze względu na wspomnianą zmienność obiektów w obydwu kategoriach, wynikającą z dynamiki miejskiej przestrzeni, prezentuje miejsca powtarzające się w esejach w ostatnich trzech latach.

Rys. 14. Obszary utożsamiane z rozwojem i kryzysem w mieście w latach 2014–2016
Źródło: opracowanie własne na podstawie esejów fotograficznych

Nie we wszystkich przypadkach istniała możliwość dokładnego zlokalizowania opisywanych w esejach obiektów. Często generalizowano, pisząc o „kamienicach i podwórkach w centrum Łodzi”, czy o całych osiedlach, takich jak: Stare Bałuty, Stare Polesie, czy Manhattan. Niemniej wyraźnie widoczna jest koncentracja miejsc ocenianych zarówno pozytywnie, jak i negatywnie w centrum miasta, przede wszystkim w granicach kolei obwodowej wyznaczającej obszar XIX-wiecznej Łodzi Przemysłowej. Poza parkami, obszarem planowanego Nowego Centrum Łodzi oraz Manhattanu, utożsamianego nie z osiedlem mieszkaniowym, ale raczej z obiektami usługowymi wzdłuż alei J. Piłsudskiego, miejsca określane jako takie, w których widać rozwój, mają charakter punktowy i lokalizowane są konkretnie – często jako enklawy wewnątrz obszarów

kryzysu lub w bezpośrednim ich sąsiedztwie (Manufaktura, Park Staromiejski). Z kolei miejsca utożsamiane z kryzysem przybierają w ostatnich latach najczęściej postać liniową – całych ciągów ulicznych położonych w ścisłym centrum Łodzi. Fotografując i pisząc o tych ulicach, podkreślano ich zły stan techniczny, dekapitalizację zabudowy, problemy społeczne. Przeciwwagę dla nich stanowią obecnie: ulica Piotrkowska, aleja J. Piłsudskiego oraz wymieniany najczęściej w kategorii miejsc pięknych, czy magicznych, pierwszy woonerf przy ul. 6 Sierpnia.

Omówione powyżej kategorie miejsc utożsamianych z rozwojem i kryzysem miasta stanowiły wyraz doświadczanej przez mieszkańców zmienności i ruchu w kontekście ewolucji miejskiego krajobrazu. W dalszej części tego podrozdziału analiza dotyczyć będzie charakterystycznego tempa i rytmu codziennego życia w mieście, zarówno w sensie zbiorowych, jak i indywidualnych praktyk.

4.1.2. Nierówne tempo miasta

W kontekście czasu definiowanego jako „akompaniament dla ruchu i zmiany”, gdzie zakłada się, że czas sam w sobie nie jest mierzalny, a jedynie intuicyjnie odczuwany, mieszkańców Łodzi poproszono o wskazanie takich miejsc w mieście, gdzie czas płynie szybko, i takich, gdzie ich zdaniem czas zwalnia. Starano się w ten sposób przejść do innych, niż w przypadku rozwoju i kryzysu, kontrastów w nie zrównoważonej przestrzeni współczesnego miasta – związanych z subiektywnym poczuciem nierówno upływającego czasu w zależności od tego, gdzie jesteśmy i co robimy.

Zestawienie struktury pola semantycznego, opracowanego na podstawie wypowiedzi o „miejscach, w których czas płynie szybko”, towarzyszących zdjęciom w esejach fotograficznych, pokazuje, że są to miejsca powszechnie utożsamiane z wielkomiejskim centrum charakteryzującym się nagromadzeniem różnych funkcji, zwłaszcza usługowych (tab. 8). To powoduje, że są to miejsca często uczęszczane i tym samym opisywane jako tętniące życiem, w których skupia się życie miasta, w których zawsze coś się dzieje, które nigdy nie wyglądają tak samo. W ten sam sposób można byłoby zdefiniować społeczną percepcję centrów handlowych, określanych mianem „miejsc, w którym czas płynie szybko” równie często co śródmieście, czy prowadzące do niego ulice. Bez względu na podawany przykład uznawano, że takie miejsca przyciągają, pochłaniają człowieka, nie pozwalają się zatrzymać, ilustrują wartkie tempo życia charakterystyczne dla współczesnego świata. Zwłaszcza w przypadku centrów handlowych podkreślano, że dają one wiele możliwości spędzenia wolnego czasu, poprawiają humor, dostarczają rozrywkę, ale jednocześnie powodują, że tracimy rachubę czasu.

Elementy pola semantycznego	Określenia zastosowane w esejach fotograficznych
Określenia	„pożeracz czasu”, miejsce tętniące życiem, żywe miejsce, miejsce, w którym skupia się życie miasta, miejsce, w którym zawsze coś się dzieje, miejsce, które nigdy nie wygląda tak samo
Asocjacje	miejsce lokalizacji dużych inwestycji, miejsce spotkań, świat rozrywki, zabawy, przyjemności, wiele możliwości spędzenia wolnego czasu, zakupy, tłumy użytkowników, duży ruch
Opozycje	brak pośpiechu, bezruch, spokój, cisza, brak zmian
Ekwiwalenty	dynamizm, pośpiech, ruch, zmiana, pęd, hałas, gonitwa
Działania podmiotu	przyciąga, ilustruje wartkie tempo życia, wciąga w wir, pochłania człowieka, odzwierciedla współczesność, nie pozwala się zatrzymać, dostarcza rozrywki, poprawia humor, pozwala aktywnie spędzić czas
Działania podmiotu wobec podmiotu	utrata kontroli nad czasem, każdy się śpieszy, nikt się nie nudzi

Tabela 8. Struktura pola semantycznego dla pojęcia „miejsce, w którym czas płynie szybko”

Źródło: opracowanie własne na podstawie esejów fotograficznych

W przestrzeni Łodzi wskazywano kilka miejsc, w których czas, subiektywnie odmierzany podczas codziennego doświadczania przestrzeni miejskiej, przyspiesza. Miejsca te wiązano przede wszystkim z dużym natężeniem ruchu – zarówno w odniesieniu do środków transportu, jak i ludzi, których jest więcej, śpieszą się, nerwowo spoglądają na zegarki. Dominowały dwie kategorie „miejsc, w których czas płynie szybko”: centrum miasta oraz centra handlowe. W pierwszym przypadku zwracano szczególną uwagę na fragment miasta w okolicach skrzyżowania ulicy Piotrkowskiej i alei Piłsudskiego oraz Mickiewicza. Wyniki badań nad społeczną percepcją przestrzeni Łodzi prowadzonych od lat 90. XX wieku pokazywały niezmienne, że jest to miejsce postrzegane przez łódzian jako centrum współczesnego miasta [Tobiasz-Lis 2012]. Obecnie, dzięki lokalizacji centralnego punktu przesiadkowego komunikacji miejskiej, wybudowanego w ramach modernizacji trasy W-Z prowadzonej w latach 2013–2015, ruch (tramwajów, autobusów, pieszych) jest tutaj jeszcze bardziej zauważalny.

Najszybciej czas płynie w śródmieściu. Wszyscy gdzieś biegają i pędzą. Dzieśiątki samochodów i pieszych zmierzają do pracy, szkoły czy na spotkanie. Efekt ciągłej gonitwy potęgują rozkopy i prace drogowe nad trasą W-Z. [Esej 26/2015, kobieta, mieszkanka Łodzi od urodzenia] (fot. 36).

[...] Miejsce to tętni życiem całą dobę. Dalsza poprawa istniejących przestrzeni publicznych na pewno sprawi, iż dynamizm tego miejsca będzie jeszcze większy. Aby sprawić to miejsce szczególnym na mapie Łodzi, oddano do użytku w ostatnim czasie centrum przesiadkowe Piotrkowska. [Esej 8/2016, kobieta, mieszkanka Łodzi od urodzenia] (fot. 37).

Fot. 37. Stacja przesiadkowa „Łódź-Centrum” – miejsce, gdzie czas płynie szybko

Źródło: esej fotograficzny nr 8/2016

Fot. 38. Śródmieście – miejsce, gdzie czas płynie szybko

Źródło: esej fotograficzny nr 26/2015

Innym miejscem w centrum Łodzi wskazywanym w esejach fotograficznych jako „miejsce, w którym czas płynie szybko”, była ulica Zachodnia. W jednym z esejów zwrócono także uwagę na charakterystyczne przejście dla pieszych – łączące Park Staromiejski z Rynkiem Manufaktury, przy którym zlokalizowany jest także przystanek tramwajowy. W tym miejscu sygnalizacja świetlna wyznacza rytm i kierunek ruchu – pieszych, rowerzystów na przejściu oraz tramwajów i samochodów jadących ulicą Zachodnią.

Przejście dla pieszych na ulicy Zachodniej prowadzące do Manufaktury to idealny przykład miejsca, w którym czas płynie szybko. Ludzie mijający się na pasach nigdy na nikogo nie patrzą, idą prosto przed siebie, byle szybciej. Torby z zakupami objają się o wiecznie spieszące się nogi przechodniów. Miejsce to zawsze pełne jest ruchu i zgiełku. [Esej 23/2013, kobieta, mieszkanka Aleksandrowa Łódzkiego]

W drugiej kategorii „miejsc, w których czas płynie szybko” wymieniano centra handlowe, które w Polsce – w odróżnieniu od swoich amerykańskich pierwowzorów – nie są lokalizowane na obrzeżach miast, lecz w strefie śródmiejskiej. Tym samym jeszcze bardziej napędzają życie w dynamicznym centrum. W esejach fotograficznych najczęściej odwoływano się do Galerii Łódzkiej lub Manufaktury. Charakterystyczny sposób urządzania wnętrz centrów handlowych – pozbawionych zegarów, bez okien, przez które wpadałoby naturalne światło – powoduje, że ludzie tracą w nich poczucie czasu:

„Pożeraczem czasu” są dla mnie centra handlowe. Wchodząc tam „tylko na chwilę”, nie wychodzę wcześniej niż po dwóch godzinach. Nawet jeśli wybieram się po konkretną rzecz, zawsze po drodze coś mnie zatrzyma. W takich obiektach nie jestem w stanie kontrolować mojego czasu. [Esej 3/2013, kobieta, mieszkanka Pabianic].

[...] obserwując rynek Manufaktury i pędzących tam nieustannie ludzi, można odnieść wrażenie, że czas biegnie tutaj bardzo szybko. Każdy gdzieś się spieszy – do pracy, do domu, na zakupy, w pogoni za promocją. [Esej 24/2015, mężczyzna, mieszkaniec Łodzi od 2010 r.]

Zestawienie struktury pola semantycznego, opracowanego na podstawie wypowiedzi o „miejscach, w których czas płynie wolno”, towarzyszących zdjęciom w esejach fotograficznych, pokazuje, że są to miejsca utożsamiane najczęściej ze spokojem i ciszą, brakiem pośpiechu, możliwością oderwania się od codziennego pędu miasta, zapomnienia o obowiązkach (tab. 9).

Takie właściwości, zdaniem autorów esejów fotograficznych, mają przede wszystkim tereny zieleni – „oazy w miejskiej dżungli”, gdzie kontakt z naturą pozwala odpocząć. Inne skojarzenia dotyczyły osiedli mieszkaniowych, zwłaszcza o zabudowie jednorodzinnej, położonych na obrzeżach miasta – z dala od ruchliwych, zatłoczonych arterii komunikacyjnych, a także kościołów i cmentarzy, które pomimo swojej lokalizacji – często w samym centrum miasta, są ostoją ciszy. Ich przestrzeń *sacrum* przełamuje miejską przestrzeń *profanum*, zatrzymuje jej pęd, wycisza zgiełk, uspokaja. W progu kościoła zostaje przerwana nie tylko ciągłość przestrzeni, o czym pisał M. Eliade [2008], ale i czasu.

Nieco inne interpretacje dotyczyły wolno płynącego czasu w sytuacjach, gdy na coś lub na kogoś czekamy. W tym przypadku czas się dłuży, wywołując zniecierpliwienie i irytację. Wśród „miejsc, w których czas płynie wolno”

właśnie w taki sposób wskazywano przystanki komunikacji miejskiej, kolejki u lekarza, czy zakorkowane ulice. Wybrane interpretacje miejsc, w których zdaniem mieszkańców Łodzi „czas płynie wolno”, wraz z towarzyszącymi im fotografiami, zamieszczono na poniższym rysunku (rys. 15).

Elementy pola semantycznego	Określenia zastosowane w esejach fotograficznych
Określenia	spokojne, ciche, oaza, wolno się zmienia
Asocjacje	kontakt z naturą, zanurzone w zieleni, odległość od zgiełku ulic, ruch ograniczony do minimum, leniwa atmosfera niespiesznych spacerów, oczekiwanie, kolejka, miejsce ciszy i zadumy
Opozycje	szybki ruch, hałas
Ekwiwalenty	miejsce odpoczynku, z dala od ruchliwego centrum, załamanie kontinuum czasoprzestrzennego
Działania podmiotu	pozwala oderwać się od codziennego pędu, odpocząć od miasta, wziąć głęboki oddech, zapomnieć o obowiązkach, cieszy się sympatią mieszkańców, skłania do refleksji
Działania wobec podmiotu	„chętnie wracam”, „polecam”

Tabela 9. Struktura pola semantycznego dla pojęcia „miejsce, w którym czas płynie wolno”

Źródło: opracowanie własne na podstawie esejów fotograficznych

Osiedle Andrzejów to spokojna okolica. Wygląda jak małe miasteczko, gdzie mieszkają się cechy wiejskie i miejskie. O przynależności administracyjnej do Łodzi świadczą jedynie tablice informacyjne. Ciężko dopatrzeć się tutaj pośpiechu. [Esej 5/2015, mężczyzna, mieszkaniec Łodzi od urodzenia]

Pomimo iż Park Źródłiska znajduje się w centrum miasta, nie słychać w nim samochodów i nikt się nie spieszy. Urzekli mnie przede wszystkim panowie grający w szachy... dla nich czas na pewno płynie wolno. [Esej 3/2013, kobieta, mieszkanka Pabianic]

Stary Cmentarz przy ulicy Ogrodowej to miejsce, gdzie czas płynie wolno... To miejsce, które kojarzy mi się z ciszą, spokojem... z wolno upływającym czasem... gdzie nie ma tłoku, nie ma zbyt wielu ludzi... [Esej 57/2013, kobieta, mieszkanka Łodzi od 2008 r.]

Miejscem, w którym czas płynie szczególnie wolno, jest przystanek komunikacji miejskiej. W oczekiwaniu na tramwaj lub autobus, 10 minut wydaje się godziną. Dzieje się tak szczególnie zimą, kiedy jest duży mróz, a tramwaje i autobusy zwykle się spóźniają. Czas jeszcze wolniej mija, kiedy co chwila spogląda się na zegarek. [Esej 15/2013, mieszkanka Łodzi od 2008 r.]

Rys. 15. Wybrane interpretacje „miejsc, w których czas płynie wolno”

Źródło: opracowanie własne na podstawie esejów fotograficznych

Na poniższej mapie (rys. 16) przedstawiono miejsca, które autorzy esejów identyfikowali z ich zdaniem bardziej i mniej dynamicznymi fragmentami miejskiej przestrzeni. W tym przypadku zestawiono wyniki wszystkich edycji prowadzonych badań, tj. dla lat 2011–2016, ponieważ te kategorie miejsc charakteryzowały się względną stabilnością interpretacji i każdego roku wskazywano podobne przykłady. Widać dużą koncentrację zarówno „miejsc, w których czas płynie szybko”, jak i „miejsc, w których czas płynie wolno” w centrum miasta. Tutaj główne arterie komunikacyjne czy centra handlowo-usługowe często znajdują się w bliskiej odległości od miejskich parków, np. Park Helenów, czy Park Staromiejski położone w pobliżu Manufaktury, czy Park Źródłiska położony przy trasie W-Z, w okolicy Galerii Łódzkiej. Takie sąsiedztwo potęguje wrażenie zróżnicowanej dynamiki miejskiej przestrzeni, ale jednocześnie pozwala człowiekowi zmieniać rytm – wpadać w miejski wir, prędkość i zmienność, czy odpocząć od niego za kurtyną zieleni, co pozytywnie wpływa na jej wartościowanie.

Rys. 16. Rozmieszczenie miejsc o różnej dynamice

Źródło: opracowanie własne na podstawie esejów fotograficznych

W jednej z wypowiedzi odnoszącej się do różnego tempa przemijania czasu doświadczanego w mieście, zwrócono uwagę nie tyle na charakter otoczenia, cechy miejsca, ile na zaangażowanie człowieka w wykonywane czynności. Taka interpretacja potwierdza, że sposób postrzegania czasu, podobnie jak i przestrzeni, uwarunkowany jest bardzo rozbudowanym zestawem złożonych czynników, wśród których należałoby odwoływać się do uwarunkowań zewnętrznych – związanych z otoczeniem, przestrzenią miasta, oraz wewnętrznych – związanych z człowiekiem i jego systemem wartości.

Gdy jestem zmotywowana, zaangażowana w jakieś działania, czas mknie jak błyskawica. A gdy nic nie zajmuje mojego umysłu, czas płynie żółtym tempem. [Esej 43/2013, kobieta, mieszkanka Łodzi od urodzenia].

4.1.3. Bezruch

Poszerzając dyskusję na temat subiektywnie odbieranego czasu w przestrzeni miasta, w kontekście codziennego doświadczania zróżnicowanego tempa ruchu i zmiany, poproszono o uwzględnienie w esejach fotograficznych „miejs, w których czas się zatrzymał”. W ten sposób obok obrazu i interpretacji miejsc, w których miasto zdaje się przyspieszać i zwalniać, uzyskano informację o takich fragmentach Łodzi, w których panuje bezruch, w których nie odnotowuje się na przestrzeni wielu lat żadnych zmian.

Analiza struktury pola semantycznego dla wypowiedzi zawartych w esejach fotograficznych, skoncentrowanych wokół „miejs, w których czas się zatrzymał”, przedstawia je jako oazy spokoju, miejsca „oderwane” od reszty miasta, niezmiennie od lat, co powoduje, że wyglądają jak na starych fotografiach i są swoistą podróżą w przeszłość. W tym przypadku wypowiedzi autorów poszczególnych esejów były bardzo emocjonalne. O ile w przypadku miejsc utożsamianych z rozwojem i kryzysem podkreślano wartości ekonomiczne, estetyczne, techniczne i społeczne przestrzeni, przy okazji miejsc, w których czas płynie szybko i wolno, zwracano uwagę na tempo codziennego funkcjonowania miasta i jego mieszkańców, tak w tym przypadku, refleksje miały wymiar głębszy – egzystencjalny. Odwoływano się do kategorii trwania, przemijania i pamięci. Zwracano uwagę na specyficzny klimat miejsc, które zdają się „stać na straży historii”, zmuszają do zadumy i refleksji nad wpływającym czasem i życiem (tab. 10).

Tak interpretowane miejsca w przestrzeni Łodzi obejmowały przede wszystkim stare cmentarze: Cmentarz Stary przy ulicy Ogrodowej oraz Cmentarz Żydowski, a także najstarszy łódzki kościół pw. św. Józefa. W tym przypadku, podobnie jak w kategorii „miejs, w których czas płynie wolno”, odwoływano się do ich metafizycznego charakteru. Zwłaszcza

w przypadku cmentarzy – czas zatrzymał się zarówno w sensie dosłownym, w perspektywie nieuniknionego kresu ludzkiej egzystencji ale także w sensie szerszym, związanym z przemijaniem miasta – w tym przypadku wielokulturowej społeczności, której są śladem. W jednym z esejów zwrócono także uwagę na przydrożną kapliczkę, która zazwyczaj kojarzy się z wiejskim czy małomiasteczkowym krajobrazem, w tym przypadku – stojąc przy jednym z bardziej ruchliwych, zatłoczonych skrzyżowań wielkiego miasta, zachęca do zatrzymania się na chwilę:

Wędrując łódzkimi ulicami, spotkać można małe obiekty architektury sakralnej. Było to dla mnie dużym zaskoczeniem, bo tego typu miejsca kojarzą mi się z obszarami wiejskimi, ewentualnie z małymi miastami. Przy przydrożnych krzyżach czy kapliczkach czas się zatrzymuje. Mnie przypominają obrazy, które kojarzę z mojego dzieciństwa. Często mijam kapliczkę w pobliżu skrzyżowania ulic Przybyszewskiego i Śmigłego-Rydza. Odkąd pamiętam, zawsze wieczorem ktoś zapala pod nią świeczkę, co jeszcze bardziej potęguje wrażenie zatrzymania czasu. [Esej 34/2012, kobieta, mieszkanka Łodzi od 2007 r.]

Bez względu na to, czy w poszczególnych pracach odwoływano się do kościoła, cmentarza czy do elementów dopełniających przestrzeń sakralną, podobnie jak w przypadku „miejsca, w którym czas płynie wolno”, zwracano uwagę na ich głęboki wymiar duchowy, tajemniczość, manifestację Boga, których człowiek doświadcza przekraczając granicę *sacrum* i *profanum*. Wypowiedzi zawarte w esejach nawiązują do wyników wcześniejszych badań na temat przestrzeni sakralnej miasta [np. Klima 2011] i potwierdzają, że wspomniane miejsca są niezwykle ważne w codziennym życiu mieszkańców.

Elementy pola semantycznego	Określenia zastosowane w esejach fotograficznych
Określenia	oaza spokoju, inny świat, „rodzynek” w miejskim zgiełku, miejsce, w którym miasto stanęło, miejsce „oderwane” od otoczenia, miejsce niezmiennie od lat, miejsce pamięci i zadumy
Asocjacje	posiada niepowtarzalny klimat, wygląda jak na starych fotografiach, stare, małe, drewniane, zabytkowe
Opozycje	nowoczesność, rozwój, zmiana
Ekwiwalenty	koniec, kres, podróż w przeszłość
Działania podmiotu	emanuje ciszą i spokojem, przenosi w czasie, wygląda tak jak za czasów swojej świetności, wycisza, sprawia wrażenie uśpionego, zmusza do refleksji, stoi na straży historii, tworzy atmosferę dawnych lat
Działania wobec podmiotu	cel wycieczek, prace konserwatorskie

Tabela 10. Struktura pola semantycznego dla pojęcia „miejsce, w którym czas się zatrzymał”

Źródło: opracowanie własne na podstawie esejów fotograficznych

Drugą grupą miejsc w Łodzi, w których zdaniem autorów esejów fotograficznych „czas się zatrzymał”, były osiedla rodzinne pracowników dawnych zakładów K. W. Scheiblera na Księżym Młynie oraz I. K. Poznańskiego na ulicy Ogrodowej. W tym przypadku jednak wynikało to przede wszystkim z wrażenia, że miejsca te pozwalają w pewnym sensie przenieść się w czasie. Można to tłumaczyć faktem, że w ich najbliższym otoczeniu pojawiły się duże inwestycje w postaci Loftów u Scheiblera, Textorial Parku oraz Manufaktury – uznawane za symbol rozwoju i zestawione ze wspomnianymi osiedlami tworzą istotny kontrast, potęgując wrażenie ich niezmienności (rys. 17). Jednocześnie należy podkreślić, że w wielu esejach te same miejsca pojawiały się także w kategorii „miejsc pięknych” i „miejsc magicznych”.

Cmentarz Stary to miejsce, w którym dla wielu ludzi czas się zatrzymał (skończył). Opowiada historię zwykłych łodzian oraz osób ważnych dla miasta. Miejsce, które od lat się nie zmieniło. Sprawia wrażenie uspionego i skłania do refleksji. [Esej 3/2011, mężczyzna, mieszkaniec Aleksandrowa Łódzkiego]

Kościół pw. Św. Józefa. Mała, stojąca na uboczu drewniana świątynia. Jej widok przywołuje na myśl czasy Łodzi rolniczej. Któż jeszcze o tym pamięta? Duch tego kościoła stoi na straży historii, tworząc atmosferę jak za dawnych lat. Jakby się dobrze wsłuchać, można usłyszeć dźwięk powozów i dorożek. Każdy, kto chciałby przenieść się na chwilę, powinien przyjść właśnie tutaj. [Esej 32/2011, kobieta, mieszkanka Łodzi od urodzenia]

Czas się zatrzymał na Księżym Młynie. Wystarczy wejść za bramę dawnego osiedla robotniczego. Budynki famuły wyglądają tak, jakby czas ich nie tknął. [...] W takiej scenerii bardzo łatwo przenieść się do czasów działających zakładów włókienniczych Scheiblera i usłyszeć hałas pracujących maszyn i biegających po osiedlu dzieci. [Esej 43/2011, kobieta, mieszkanka Łodzi od urodzenia]

Rys. 17. Wybrane interpretacje „miejsc, w których czas się zatrzymał”

Źródło: opracowanie własne na podstawie esejów fotograficznych

Uzyskane w trakcie prowadzonych badań wyniki pozwalają na potwierdzenie tezy o zróżnicowanej strukturze wewnętrznej współczesnych miast – pełnych narastających dysproporcji, zarówno w kontekście ich przestrzeni, jak i czasu. Eseje fotograficzne, w których prezentowano i interpretowano stan płynności i niezrównoważenia miejskiej przestrzeni w kontekście ruchu i zmienności, doświadczany codziennie przez mieszkańców Łodzi, potwierdzają potrzebę przejścia od koncepcji miasta statycznego do wizji miasta dynamicznego we współczesnych studiach miejskich.

4.2. Powrót do przeszłości – pamięć miejsc

Poza kategoriami bezpośrednio odnoszącymi się w esejach fotograficznych do doświadczania i interpretacji miasta poprzez kontekst czasu, stanowiącego swoisty „akompaniament dla ruchu i zmian”, refleksje na jego temat pojawiały się także w innych fragmentach prac. Zwłaszcza wśród mieszkańców Łodzi związanych z nią od urodzenia, w interpretacji miejsc, które budzą pozytywne emocje, wielokrotnie sięgano pamięcią do dzieciństwa, fotografowano fragmenty miasta, z którymi wiązały się szczególne wspomnienia. Większość wypowiedzi stanowiła przykład dialektycznego charakteru pamięci związanego z „doświadczaniem nowego poprzez powrót do dawnego”, jak określił je w swojej pracy G. Butzer [2009].

W odróżnieniu od wcześniej omówionych kategorii miejsc, gdzie pojawiała się przede wszystkim kategoria czasu intersubiektywnego – dzielonego z innymi ludźmi i uzależnionego od społecznej struktury życia codziennego, w wypowiedziach na temat miejsc, które budzą pozytywne emocje, odwoływano się do kategorii czasu wewnętrznego – będącego wyrazem podmiotowości człowieka i jego zakotwiczenia w rzeczywistości, który umożliwia mu odnoszenie się do przeszłych działań i doświadczeń. Charakterystyczne jest emocjonalne zabarwienie tych fragmentów esejów fotograficznych. Przywołane wspomnienia są bardzo trwałym zapisem istotnych w życiu momentów, najczęściej krótkich chwil, których znaczenie ilustruje liczba zapamiętanych detali, a miejsca na pozór zwyczajne, niczym niewyróżniające się z otoczenia, uzyskują wręcz magiczny wymiar (rys. 18).

Fragmenty miasta interpretowane w esejach fotograficznych jako takie, które budzą pozytywne emocje, stanowią, pośród innych wypowiedzi zawartych w analizowanych pracach, najbardziej przejrzystą ilustrację dla jednego z kluczowych pojęć w geografii, tzn. „miejsca”. W geografii humanistycznej miejsce jest traktowane jako wynik indywidualnych relacji człowieka ze środowiskiem. Ponieważ w dotychczasowej literaturze pojawia się wiele różnych definicji i interpretacji miejsca [Tuan 1974; Walm-sley, Lewis 1997; Jędrzejczyk 2001; Lisowski 2003], najczęściej przyjmuje się, że pojęcie to wyróżniają następujące cechy: jest to rezultat indywidualnych doświadczeń człowieka i posiada dla niego szczególne znaczenie, jest częścią przestrzeni nasyconą uczuciami o charakterze pozytywnym lub negatywnym, posiada swoją tożsamość, indywidualność, odrębność od innych miejsc, może przyjmować różną skalę. Dla uwypuklenia cech miejsca wymienionych powyżej odnosi się je do pojęcia przestrzeni, którą cechuje nieokreśloność, otwartość, wolność, obcość. Przestrzeń przekształca się w miejsce poprzez nadanie jej znaczeń, co oczywiście odbywa się wraz z upływem czasu.

Moje przedszkole. Do dnia dzisiejszego pamiętam zapach, który się tam unosił. Podobnie jak to, kiedy pani przydzieliła mi w szatni przegródkę z muchomorkiem... w zerówce awansowałam do parasolki. Niezapomniane przeżycia związane z beztroskimi zabawami w ogrodzie, czy tańcem w stroju krakowianki przed najważniejszą publicznością w postaci rodziców, wciąż budzą pozytywne uczucia. [Esej 32/2011, kobieta, mieszkanka Łodzi od urodzenia]

Pamiętam, że kiedy byłam małą dziewczynką, w ZOO spędzałam z rodzicami niedzielne popołudnia. [...] Od tamtej pory praktycznie nic w tym miejscu się nie zmieniło. Przed wejściem nadal kuszą roztawione kramy z różnościami, a w powietrzu unosi się zapach prażonej kukurydzy i cukrowej waty. [Esej 3/2013, kobieta, mieszkanka Pabianic]

Łódzki Lunapark kojarzy mi się z dzieciństwem. To właśnie tutaj, gdy byłam mała, przyjeżdżałam z rodzicami i rodzeństwem, aby miło spędzić popołudnie. Uwielbiałam te niedziele: wata cukrowa oblepiająca palce, zawroty głowy po zejściu z karuzeli, kurczowe trzymanie mamy za rękę w wagoniku kolejki w Zamku Strachu. Do dziś to miejsce wywołuje uśmiech na mojej twarzy. [Esej 37/2011, kobieta, mieszkanka Łodzi od urodzenia]

Park Staromiejski – to miejsce spacerów młodych, zakochanych par, spotkań starszych panów, którzy dla rozrywki i „zabicia” wolnego czasu grywają w warcaby, karty i szachy. [...] Młodość przeplata się tutaj ze starością, a brzęk dziecięcego rowerka miesza się z ciężkim, wiekowym oddechem. Miejsce to budzi we mnie wspomnienia z dzieciństwa, kiedy moi pradziadkowie zabierali mnie tutaj na wspólne spacer. [Esej 10/2013, kobieta, mieszkanka Łodzi od urodzenia]

Rys. 18. Wybrane interpretacje „miejsc, które budzą pozytywne emocje”, związanych z dzieciństwem mieszkańców Łodzi

Źródło: opracowanie własne na podstawie esejów fotograficznych

4.3. Sposoby orientacji w czasie

4.3.1. Cykliczność miasta

Kontynuując badania prowadzone z wykorzystaniem metody eseju fotograficznego, przeprowadzono serię zogniskowanych wywiadów grupowych z ich autorami (pytania zadawane w trakcie wywiadu, które nawiązywały do zagadnień podejmowanych w esejach, stanowią załącznik do pracy). Uczestników zapytano o ich sposoby orientowania się w porze dnia czy roku na podstawie informacji odczytywanych z przestrzeni miasta. Okazało się, że wycucie czasu jest istotnym elementem naszej codzienności, a otaczająca człowieka przestrzeń jest zegarem, z którego codziennie odczytujemy czas. Z wypowiedzi osób uczestniczących w wywiadzie wynika, że miasto charakteryzuje się specyficzną cyklicznością samej przestrzeni, a także aktywności mieszkańców zarówno w cyklu dobowym, tygodniowym, jak i rocznym.

Zarówno podział cyklu dobowego, jak i rozróżnianie pór roku w mieście opierają się na zmianach w środowisku przyrodniczym. Dychotomia światła i ciemności, czy ruchu i spoczynku pełni ważną rolę kulturową i jest symboliczną ramą dla różnych działań – także w codziennym życiu miasta. Powszechnie wyodrębnia się zarówno części dnia, jak i części roku ze względu na pozycję słońca na niebie, zmiany światła i cienia. Dzień i półrocze wiosenno-letnie to pora zdominowana przez słońce, światło, życie. Noc i półrocze jesienno-zimowe to pora ciszy, ciemności i spoczynku. Te kontrasty zaznaczają się wyraźnie także w mieście i są podstawą do orientowania się w czasie przez jego mieszkańców.

Zapytani podczas wywiadu o sposoby orientacji w porze dnia, łodzianie przywoływali ulicę Piotrkowską, której południkowy przebieg powoduje, że w godzinach przedpołudniowych oświetlona jest jej zachodnia strona, a po południu strona wschodnia. Prawidłowości związane ze zmianą oświetlenia przestrzeni w ciągu dnia podawano także na przykładzie własnego domu. Dychotomia światła i ciemności była jedynym sygnałem płynącym ze środowiska przyrodniczego, które pozwalało orientować się uczestnikom prowadzonego wywiadu w cyklu dobowym. Pozostałe informacje, o których mówili, związane były z życiem społecznym miasta. Czas we współczesnej Łodzi odmierzają dzwonnice świątyni wybijając godziny 6 rano i 18 wieczorem, godziny otwarcia sklepów (w tym przypadku zaznacza się nie tylko cykl dobowy, ale także tygodniowy ze względu na różne godziny pracy w dni powszednie i świąteczne), godziny pracy biur i urzędów, poranne i popołudniowe godziny szczytu oraz związany z nimi wzmożony ruch w mieście. Wreszcie, codziennie w południe, z balkonu Pałacu Heinza przy ulicy Piotrkowskiej, w którym mieści się Urząd Miasta Łodzi, hejnalista wygrywa „Prząśniczkę” St. Moniuszki.

W ciągu dnia ulica Piotrkowska pełna jest ludzi, którzy przemierzają się z jednego miejsca w drugie. Towarzyszy temu hałas i pośpiech. A wieczorem... kiedy sklepy są już pozamykane, milknie hałas, ulica pustoszeje. Widać oświetlone budynki i witryny sklepów. Przechodzący ludzie nigdzie się nie spieszą. Wyszli na spacer, delectując się tym spokojem czy też szukają miejsca w jakimś klubie. [...] To niepowtarzalny i ujmujący fragment przestrzeni miasta, który w ciągu doby zmienia swoje oblicze. [Esej 41/2011, kobieta, mieszkanka Łodzi od 2006 r.]

[...] „Górniak” – niegdyś jedno z największych i najbardziej liczących się targowisk, obecnie w ciągu tygodnia świeci pustkami. Ożywienie widać jedynie w typowe dni targowe, tj. w piątki i w soboty. [Esej 28/2013, kobieta, mieszkanka Łodzi od 2008 r.]

W przypadku orientacji w porze roku, przywoływano więcej elementów związanych z przyrodą w mieście. Poza zmianami proporcji długości dnia i nocy w poszczególnych porach roku, zwracano uwagę na sezonowe zmiany wyglądu drzew czy całych kompleksów miejskiej zieleni (parków, ogrodu botanicznego, lasu), które są stale doświadczane i każda ich forma stanowi zbiór różnych emocjonalnych znaczeń. Przyszłość jest możliwa do przewidzenia, ponieważ przyjmie taką postać, jaką zapamiętaliśmy z przeszłości.

[...] Kiedy zmęczona długą zimą wyglądam przez okno, z upragnieniem czekam, kiedy w parku Klepacza pojawią się niebieskie kwiatuszki. Jest to oznaka długo wyczekiwanej wiosny. Wiosenne spacerunki po „Klepaczu” są już na stałe wbudowane w mój harmonogram dnia. [Esej 43/2011, kobieta, mieszkanka Łodzi od urodzenia]

Ogród Botaniczny to dla mnie wyspa spokoju i piękna w morzu miejskiego chaosu. Przychodzę tutaj zawsze, kiedy mam już dosyć Łodzi, a nie mam możliwości wyjechać gdzieś dalej za miasto. Polecam szczególnie na początku maja, kiedy kwitną niezliczone rodzaje tulipanów. [Esej 3/2011, mężczyzna, mieszkaniec Łodzi od urodzenia]

Miejsce to o każdej porze roku wygląda przepięknie. Bo właśnie zmieniające się pory roku nadają mu to piękno, czynią to miejsce mniej lub bardziej kolorowym. Wiosna i lato wnoszą tu zielen, pachnące kwiaty i słońce. Jesień zdobi je barwnymi liśćmi, a zima z kolei oplata gałęzie drzew kryształkami lodu i śnieżnym puchem [...]. [Esej 41/2011, kobieta, mieszkanka Łodzi od 2004 r.]

Ten rytm ma swoje analogie w wielu zjawiskach społecznych w przestrzeni miasta. Na ulicach handlowych zmieniają się witryny sklepów, w sklepach zmieniają się kolekcje towarów projektowanych sezonowo na jesień/zimę i wiosnę/lato. W centrach miast, w okresie wiosny i lata restauracje wystawiają tzw. ogródki. Wiele instytucji i organizacji „wychodzi” ze swoimi działaniami poza swoje siedziby, w przestrzeń publiczną. W mieście odbywają się studenckie juwenalia, muzyczne koncerty, pikniki, jarmarki. Centra handlowe, w których mieszkańcy miast spędzają część swojego czasu wolnego, również zmieniają swój wystrój w ciągu roku. Jak wynikało z omówionych wcześniej treści esejów fotograficznych, tutaj czas płynie szybciej i można zaryzykować stwierdzenie, że jedną z przyczyn takiego odczucia są dekoracje, które wyprzedzają bieg czasu. Święta Bożego Narodzenia zaczynają się w świetle konsumpcji już w listopadzie, wiosna w lutym, a jesień w lipcu wraz z zimowymi i letnimi wyprzedażami. Te zabiegi powodują dysharmonię w doświadczanej przez człowieka czasoprzestrzeni miasta i poczucie zagubienia (fot. 39).

Fot. 39. Dysharmonijna informacja o porze roku
Źródło: fotografia autorki

Zacytowane powyżej miary czasu i myśli o czasie, które towarzyszą mieszkańcom Łodzi podczas ich codziennych doświadczeń miasta, ukazują go w sposób daleki od naukowej czy liczbowej, wymiernej postaci. Czas odczytywany z przestrzeni miejskiej jest nieciągły, konkretny i jakościowy, a środki wyrażania czasu są ściśle powiązane z życiem społecznym.

4.3.2. Miasto inne niż zwykle

W dyskusji na temat cykliczności miejskiej przestrzeni i życia mieszkańców w systemie dobowym, tygodniowym i rocznym, poruszono również kwestię wydarzeń niecodziennych, które nawet jeśli powtarzają się regularnie – co roku czy co dwa, trzy lata – to powodują, że miasto wygląda wtedy inaczej niż zwykle, a przestrzeń zyskuje dzięki nim nowy wymiar. Do takich wydarzeń zaliczono różnego rodzaju imprezy organizowane bezpośrednio w przestrzeni publicznej miasta, takie jak np.: Festiwal Światła, czy Festiwal Teatrów Ulicznych.

[...] Ulica 6 Sierpnia przeszła niedawno gruntowną metamorfozę. Znajdują się na niej wykwintne restauracje oraz puby z ogródkami, genialne

miejsce spotkań. Dzięki ograniczeniu ruchu samochodowego ulica stała się swojego rodzaju deptakiem. Podoba mi się jej klimat i wykończenie detali jak ławki, chodniki czy zegar, jednak swoje prawdziwe piękno odkrywa dopiero w nocy – lekko oświetlona przez żółte światło latarni. Idealnie wpasowuje się w klimat Piotrkowskiej, stanowiąc jej doskonałą odnogę. Najbardziej w pamięci zapadła mi ona podczas Light Move Festival, kiedy jej „sufit” stanowiły białe parasolki. [Esej 3/2014, mężczyzna, mieszkaniec Łodzi od urodzenia] (fot. 40).

Fot. 40. Ulica 6 Sierpnia podczas Festiwalu Światła w 2014 roku

Źródło: fotografia autorki

Jak wynika z prowadzonych badań, miasto jest także zdaniem mieszkańców inne niż zwykle podczas różnego rodzaju kampanii wyborczych: samorządowych, parlamentarnych czy prezydenckich. Wówczas jego przestrzeń wypełniają plakaty, hasła wyborcze, obietnice, które w różnym tempie znikają po zamknięciu lokali wyborczych i ogłoszeniu wyników głosowania.

Ponadto, zdaniem uczestników prowadzonego wywiadu, Łódź jest inna niż zwykle w okresie Świąt Bożego Narodzenia, szczególnie za sprawą świątecznych iluminacji, które rozświetlają ulicę Piotrkowską, nadając jej magiczny, zdaniem mieszkańców, klimat (fot. 41).

Zwrócono także uwagę na niecodzienny wygląd cmentarzy w Dniu Wszystkich Świętych. Należy jednak podkreślić, iż także w tym przypadku wskazywanym powodem ich niezwykłości, wręcz magii podczas tego dnia, było światło – blask zniczy zapalanych na grobach bliskich.

Cmentarze w Dniu Wszystkich Świętych są dla mnie miejscem magicznym. [...] Ciepło, jakie bije z nich w ten dzień, zawsze było dla mnie nadzwyczajnym przeżyciem. [Esej 17/2011, kobieta, mieszkanka Łodzi od urodzenia]

Fot. 41. Ulica Piotrkowska w okresie świątecznym
Źródło: esej nr 2/2012

Podsumowując rozważania zawarte w tym rozdziale pracy, należy stwierdzić, że podczas codziennego doświadczania przestrzeni miejskiej człowiek obserwuje zarówno jej zmienność, jak i trwanie. Odróżnia poszczególne właściwości czasu, takie jak: tempo i rytm (czas biegnący szybciej i wolniej), cykliczność (dobową, tygodniową i roczną) i powtarzalność (zdarzeń, procesów, krajobrazu), ciągłość i zmienność (elementów struktury materialnej, funkcji miejsca), a także trwanie, wieczność i przemijanie, dzięki czemu porządkuje otaczającą go rzeczywistość. Ważne, aby te właściwości czasu pozostawały we względnej równowadze – miasto powinno zachować swój codzienny, tygodniowy i roczny rytm, w którym czujemy się bezpiecznie, będąc w stanie przewidywać przyszłość na podstawie wcześniejszych doświadczeń, a niecodzienne wydarzenia byłyby sposobem na chwilowe przełamanie codziennej, cotygodniowej i corocznej rutyny.

Zakończenie

Czas w przestrzeni miasta stanowi podstawowy atrybut miejskiej rzeczywistości i ludzkiego poznania. Wyznacza on rytm miasta, ciągłość i przemijanie kolejnych pokoleń, ich relacji społecznych odłożonych w przestrzeni. Włączenie perspektywy czasu w analizę przestrzeni miasta pozwala lepiej zrozumieć jego mieszkańców, tożsamość struktury miejskiej, ale również umożliwia zrozumienie czynników kształtujących wyobrażenia osób o danym miejscu.

W pracy wykazano, że czas stanowi ważny przedmiot rozważań nauk społecznych, chociaż wciąż nie osiągnięto wspólnej, czy nawet szerokiej, koncepcji czasu. Stwierdzono, że w badaniach geografii społecznej szczególnie istotne było przejście od ujęć obiektywnych do tych, które dotyczą relatywnych form doświadczanego czasu, oraz od oddzielnego traktowania czasu i przestrzeni do koncepcji czasoprzestrzeni, w której te dwie kategorie rzeczywistości stanowią nierozzerwalną jedność. Wskazano, że wspólną cechą ujęć neopozytywistycznych w geografii społecznej, od geografii czasu, przez strukturalizm, do podejścia humanistycznego, było zainteresowanie miejscem stanowiące pochodną dyskusji nad rolą czasu w materialnej i społecznej organizacji przestrzeni.

Biorąc pod uwagę dotychczasowe sposoby interpretacji czasu przez filozofów, lingwistów, socjologów, psychologów, antropologów, etnografów, architektów oraz geografów, w książce uznano, że czas w przestrzeni miasta w szerszej definicji powinien być miarą zmienności i ruchu, które dotyczą zarówno ewolucji miejskiego krajobrazu poprzez ciągłe budowanie miasta i nakładanie się warstw kulturowych, jak i charakterystycznego tempa i rytmu codziennego życia, zarówno w sensie zbiorowych, jak i indywidualnych praktyk. Obydwa wymiary zmienności i ruchu miejskiej przestrzeni stanowią swoiste „lustro” relacji społecznych kolejnych pokoleń mieszkańców, które utrwalała przestrzeń.

Z uwagi na wielowymiarowy i wielowątkowy charakter czasu, przy konstrukcji empirycznej części pracy nawiązano do koncepcji trialektycznej przestrzeni miasta (rozpatrywanej w kontekstach trwania i czasu, przestrzeni i miejsca oraz społecznej reprodukcji). Pozwoliło to zarówno uporządkować równoległe ujęcia oraz typową dla nich interpretację przestrzeni i czasu jako podstawowych elementów rzeczywistości i ludzkiego poznania, jak też stworzyło kryteria weryfikacji badań, które prowadzono z wykorzystaniem głównie metod jakościowych.

Czasowy wymiar przestrzeni postrzeganej rozpatrywano w kontekście ewolucji funkcjonalno-przestrzennej miasta, jej uwarunkowań, dynamiki i efektów. W przestrzeni współczesnej Łodzi poszukiwano „świadków przeszłości”, których uważna interpretacja pozwala ukazać kolejne etapy rozwoju miasta. Interpretując aktualne przemiany fizjonomii Łodzi, obejmujące zarówno detal architektoniczny, budynki, jak i całe kwartały zabudowy, zauważono dwa trendy, tj. kontynuację przekształceń przemysłowej sylwety miasta, zwłaszcza w kształtującym się wielkomiejskim centrum, oraz eksponowanie elementów historycznych, składających się na tradycyjny krajobraz kulturowy Łodzi. Wydaje się zatem, że trwanie i chwila to dwie podstawowe właściwości czasu, które utrwalają w sposób niezwykle przestrzeń tego miasta.

Czasowy wymiar przestrzeni wyobrażanej prezentowano poprzez ilościową i jakościową analizę treści takich form reprezentacji, jak: plany miasta Łodzi wydawane w latach 1903–2012 oraz widokówki wydawane w latach 1900–2015. Stwierdzono, że zawartość, poziom graficzny i szczegółowość planów miasta ulegały zmianom uzależnionym od fazy rozwoju Łodzi, a także od szerszego kontekstu polityczno-gospodarczego i społecznego. Zarówno w treściach samych planów, jak w ich okładkach wyraźnie widać sposób oceny przestrzeni przez ówczesne pokolenia oraz metamorfozę, jaką przeżywała Łódź, zmieniając się z ośrodka tradycyjnego przemysłu w kierunku nowoczesnej metropolii okresu poprzemysłowego. Analiza widokówek publikowanych w różnych stadiach rozwoju miasta – które poza podstawową funkcją, stanowią kulturową konstrukcję miejsca „które trzeba zobaczyć”, kreują wiedzę o mieście, budują skojarzenia o nim – pozwoliła wyodrębnić swoiste „ikony” świadczące o tożsamości Łodzi oraz „znaki czasu”, czyli miejsca charakterystyczne tylko dla pewnego okresu. Na podstawie przeprowadzonych badań wskazano, że do miejsc stanowiących o tożsamości miasta należą ulica Piotrkowska, kamienice i pałace, rynki i place. Miejsca stanowiące „znaki czasu” ulegały zmianom, od fabryk, przez osiedla mieszkaniowe, do zrewitalizowanych terenów pofabrycznych.

Analiza widokówek potwierdza jednoznacznie, że ulica Piotrkowska zawsze stanowiła „kręgosłup” miasta, jego podstawowy wyróżnik. W od-

niesieniu do przemian tej ulicy stwierdzono, że jej immanentną cechą jest ruch, początkowo wozów konnych, później tramwajów, autobusów i prywatnych samochodów, aż do riks i rowerów. Zmianie na przestrzeni wieków ulega wyłącznie środek transportu. W kategorii trwania zwrócono uwagę na tętniące życie towarzyskie i biznesowe na tej reprezentacyjnej ulicy, dzięki zlokalizowanym tam restauracjom, hotelom, kinom, a także rozgrywającym się ważnym wydarzeniom. Z kolei w kategorii chwili i jednocześnie cykliczności, umieszczono zewnętrzne ogródki gastronomiczne wypełniające przestrzeń ulicy Piotrkowskiej. Podkreślono, że zmiany, które można rejestrować w przestrzeni tej jednej ulicy Łodzi, są odbiciem przemian zachodzących w całym mieście.

Również przywoływane w pracy wyniki badań społecznych prowadzonych przez autorkę w latach 2011–2016 potwierdzają niezwykłą rolę ulicy Piotrkowskiej jako miejsca stanowiącego o tożsamości miasta. Ulica Piotrkowska to zdaniem Łodzian najważniejsza wizytówka Łodzi, deptak śródmiejski, którego rola w wyobrażeniach o mieście, pomimo przemian funkcji, estetyki, zagospodarowania, pozostaje niezmiennie istotna. Mieszkańcy postrzegają ulicę Piotrkowską poprzez zabytkowe domy, kamienice i pałace miejskie, które dominują w jej zabudowie i stanowią świadectwo dynamicznego rozwoju w okresie przemysłowym. Poza ulicą Piotrkowską i istotnymi obiektami wpisanymi w jej przestrzeń lub najbliższe otoczenie, miejsca, które zdaniem Łodzian „opowiadają historię miasta”, to także osiedle Księży Młyn, najstarszy, wielowyznaniowy łódzki cmentarz przy ulicy Ogrodowej, czy Cmentarz Żydowski.

Wskazane w pracy symbole przeszłości, zapisane w przestrzeni Łodzi, stanowią bardzo istotny element w budowaniu lokalnej tożsamości i pozytywnych relacji pomiędzy człowiekiem i jego otoczeniem. Zdaniem autorki mieszkańcy dążą do kształtowania nowoczesnej przestrzeni miasta, ale jednocześnie potrzebują zakotwiczenia w przeszłości. To zakotwiczenie w przeszłości może być tylko detalem w nowoczesnej przestrzeni, ale jego siła oddziaływania na ocenę przestrzeni przez mieszkańców jest ogromna. Łódź pod tym względem daje wiele możliwości – zachowane dziedzictwo przemysłowej historii miasta wzbogaca współcześnie kształtowaną przestrzeń, wyróżniając ją pośród innych dużych ośrodków w Polsce.

W ostatniej części książki, poświęconej wymiarowi czasu w przestrzeni przeżywanej, codziennej, analizowano materiał źródłowy w postaci esejów fotograficznych z wykorzystaniem pola semantycznego. W indywidualnych interpretacjach miejsc, które utożsamiano z rozwojem, kryzysem, szybko i wolno płynącym czasem w mieście, oraz miejsc, w których zdaniem autorów esejów czas się zatrzymał, poszukiwano określeń tworzących sieć relacji z analizowanymi pojęciami. Ich odpowiednie

zestawienie pozwoliło stworzyć społeczną definicję czasu, który wraz z przestrzenią tworzy ramy codziennych miejskich praktyk, współtworzy doświadczaną przez ludzi rzeczywistość. Wyniki analizy pola semantycznego dla takich pojęć, jak: „miejsce, w którym widać rozwój”, „miejsce, w którym widać kryzys”, czy „miejsce, w którym czas się zatrzymał” pokazują, że czas, który wpisuje się w miejską przestrzeń jest izotropowy. Czas w przestrzeni miasta jest nie tylko wektorem pomiędzy teraźniejszością a przyszłością. Może się w przestrzeni zatrzymać, czy wręcz poprzez przestrzeń cofać. Inny wymiar nierównego tempa miasta zaprezentowano na podstawie analizy pola semantycznego miejsc, w których „czas płynie wolno”, oraz miejsc, w których „czas płynie szybko”. W tym przypadku odwoływano się zarówno do charakteru określonych fragmentów miasta, jak i do obserwowanych zachowań społecznych w tych miejscach oraz do własnych doświadczeń.

Podjęty w pracy problem badawczy jest istotny zarówno z poznawczej, jak i praktycznej perspektywy związanej z odpowiednim kształtowaniem przestrzeni – nowoczesnej, a jednocześnie niewykorzenionej z tradycji i tożsamości danego miejsca, w której ludzie czuliby się dobrze, mogąc odnaleźć zarówno punkt odniesienia do przyszłości, jak i do przeszłości. Należy przy tym pamiętać, że miasto charakteryzuje się specyficzną rytmicznością samej przestrzeni, a także aktywności mieszkańców zarówno w cyklu dobowym, tygodniowym, jak i rocznym, co również podkreślono w niniejszej książce. Znaczna część pracy opiera się na jakościowej analizie i interpretacji materiałów źródłowych, którą starano się konsekwentnie realizować. Uzyskane efekty, ze względu na walory wykorzystanych metod, dały możliwość szerszego uchwycenia złożoności otaczającego nas świata, czego nie można było osiągnąć w trakcie standaryzowanych, ilościowych badań społecznych.

Dalsze studia w tym kierunku mogłyby objąć swoim zasięgiem więcej miast, o innej ścieżce rozwoju wynikającej z odmiennych uwarunkowań, przez co możliwe byłoby szersze wnioskowanie o właściwościach czasu w miejskiej przestrzeni i sposobach doświadczania tych dwóch podstawowych wymiarów rzeczywistości równocześnie.

Literatura

- Adam B. [1990], *Time and Social Theory*, Polity Press, Oxford.
- Agnew J. [1998], *Geopolitics: Revisioning World Politics*, Routledge, London.
- Alexander H. G. [1945], *Time as dimension and history*, The University of New Mexico Press, Albuquerque.
- Bajcar B. [2000], *Wielowymiarowość osobistych koncepcji czasu*, „Roczniki Psychologiczne”, T. 3, s. 71–93.
- Bauman Z. [2000], *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków. [oryginalne wydanie: *Liquid Modernity*, 2000].
- Bell D. [1973], *The Coming of Post-Industrial Society*, Basic Books, New York.
- Borowiec P. [2013], *Czas polityczny po rewolucji: Czas w polskim dyskursie politycznym po 1989 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Boyarsky A. [1996], *Chicago à la Carte: The City as Energy System*, [w:] R. Middleton (ed.), *The Idea of the City*, MIT Press, London, s. 10–50.
- Braudel F. [1971], *Historia i trwanie*, Czytelnik, Warszawa.
- Brown J. W. [1994], *Time, will and mental processes*, Plenum Press, New York–London.
- Burzyńska A. B., Libura A. [2000], *Obraz czasu w języku potocznym i naukowym*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 2218, „Język a kultura”, T. 13.
- Buttimer A. [1976], *Grasping the dynamism of lifeworld*, „Annals of the Association of American Geographers”, vol. 66, s. 277–292.
- Butzer G. [2009], *Metaforyka pamięci*, [w:] M. Saryusz-Wolska (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Universitas, Kraków.
- Ciołkosz-Styk A. [2009], *Ewolucja sposobów kartograficznej prezentacji polskich planów miast*, [w:] J. Kozak, M. Luc (red.), *Geograf u progu ery kosmicznej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Crang M. [1997], *Picturing practices: Research through the tourist gaze*, „Progress in Human Geography”, no. 21, s. 359–373.
- Crang M. [2001], *Rhythms of the city: Temporalized space and motion*, [w:] J. May, N. Thrift (eds.), *Timespace: Geographies of Temporality*, Routledge, London, s. 187–207.

- Darby H. C. [1962], *Historical Geography*, [w:] H.P.R. Finberg (ed.), *Approaches to History*, Routledge, London, s. 127–156.
- DeBres K., Sowers J. [2009], *The Emergence of Standardized, Idealized, and Placeless Landscapes in Midwestern Main Street Postcards*, "The Professional Geographer", no. 61(2), s. 216–230.
- Dzieciuchowicz J. [2011], *Środowisko mieszkaniowe wielkiego miasta. Przykład Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Eliade M. [2008], *Sacrum i profanum. O istocie religijności*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa. [oryginalne wydanie: *Le Sacré et le Profane*, 1956].
- Giddens A. [2003], *Stanowienie społeczeństwa. Zarys teorii strukturalizacji*, tłum. S. Amsterdamski, Wydawnictwo Zysk i Spółka, Poznań [oryginalne wydanie: *The Constitution of Society*, 1984].
- Geddes P. [1905], *Civics as applied sociology*, Macmillan, London.
- Hac A. [2006], *Sen o Łodzi*, „Gazeta Wyborcza”, 6 sierpnia 2006 r.
- Hagerstrand T. [1975], *Dynamic Allocation of Urban Space*, Saxon House, Farnborough.
- Hagerstrand T. [1989], *Diorama, path, project*, *Tijdschrift voor Economische en Cultural Change*, Blackwell, Oxford.
- Harvey D. [1989], *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*, Blackwell, Oxford.
- Harvey D. [1990], *Between space and time: Reflections on the geographical imagination*, "Annals of the Association of American Geographers", no. 80(3), s. 418–434.
- Horonziak S. [2014], *Czas społeczny a zmiana społeczna*, „Pisma Humanistyczne”, z. 12, s. 103–120.
- Ingarden R. [1975], *Książeczka o człowieku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J. [2007], *Łódź w opinii studentów geografii*, [w:] M. Madurowicz (red.), *Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 231–242.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., Marcińczak Sz. [2009], *Lokalizacja nowych terenów inwestycyjnych w Łodzi. Stan w roku 2007*, [w:] S. Liszewski (red.), *Atlas miasta Łodzi. Suplement 1*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, plansza LIV.
- Jewtuchowicz A., Suliborski A. [2009a], *Kształtowanie się funkcji gospodarczych Łodzi do 1918 roku*, [w:] S. Liszewski (red.), Łódź. *Monografia miasta*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 125–168.
- Jewtuchowicz A., Suliborski A. [2009b], *Struktura gospodarcza Łodzi w latach 1918–1989*, [w:] S. Liszewski (red.), Łódź. *Monografia miasta*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 297–322.
- Jewtuchowicz A., Suliborski A. [2009c], *Życie społeczne i kulturalne w Łodzi do 1918 roku*, [w:] S. Liszewski (red.), Łódź. *Monografia miasta*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 150–159.
- Jędrzejczyk D. [2001], *Wprowadzenie do geografii humanistycznej*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Jędrzejczyk D. [2004], *Geografia miasta jako nauka humanistyczna*, [w:] D. Jędrzejczyk (red.), *Humanistyczne oblicze miasta*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.
- Jędrzejczyk D. [2008], *Przestrzeń i czas w perspektywie geograficznej*, „Podstawowe Idee i Koncepcje w Geogra-

- fii”, T. 4: *Terytorium, region, miejsce – czas i przestrzeń w geografii*, W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), Bydgoszcz, s. 13–40.
- Kaczmarek S. [1987], *Posiadła wodno-fabryczne Łodzi XIX-wiecznym skansenem przemysłu włókienniczego*, „Acta Universitatis Lodziensis. Turyzm”, z. 3, s. 136–149.
- Kaczmarek J. [2005], *Podejście geobio-graficzne w geografii społecznej. Zarys i podstawy metodyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Klima E. [2011], *Przestrzeń religijna miasta*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Knox P., Pinch S., [2006], *Urban Social Geography. An Introduction*, Pearson Education Limited, Harlow.
- Koter M. [2009], *Tkanka miejska w Łodzi w latach 1918–1989*, [w:] S. Liszewski (red.), *Łódź. Monografia miasta*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, s. 218–264.
- Kotus J. [2012], *Współczesny wymiar ulicy dużego miasta*, [w:] M. Szmytkowska, I. Sagan (red.), *Miasto w dobie neoliberalnego urbanizmu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, s. 106–118.
- Kowalewski M. [2007], *Jakie miasto widać na widokówce?*, [w:] M. Krajewski (red.), *Wizualność miasta. Wytwarzanie miejskiej ikonosfery*, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Seria „Badania Interdyscyplinarne”, nr 10.
- Leach E. R. [1950], *Primitive Calendars*, “Oceania”, vol. XX, no. 4, s. 95–97.
- Leach E. R. [1956], *Primitive Time Reckoning*, “A History of Technology”, vol. 1, C. Singer, E. J. Holmyard, A. R. Hall (eds.), Oxford at the Clarendon Press, s. 110–127.
- Leach E. R. [1961], *Rethinking Anthropology*, Athlone Press, London.
- Lefebvre H. [1991], *The Production of Space*, Blackwell [oryginalne wydanie: *La production de l’espace*, 1974].
- Lefebvre H. [2004], *Rhythm analysis: Space, Time and Everyday Life*, Continuum, London.
- Lefebvre H., Régulier C. [2004], *The rhythm analytical project*, [w:] H. Lefebvre, *Rhythm analysis: Space, Time and Everyday Life*, Continuum, London, s. 73–83.
- Leibniz G. W. [1969], *Wyznanie wiary filozofa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Lévi-Strauss C. [1969], *Myśl nieoswojona*, Warszawa.
- Lévi-Strauss C. [1970], *Antropologia strukturalna*, Warszawa.
- Lisowski A. [2003], *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Lynch K. [1960], *The Image of the City*, MIT Press, Cambridge.
- Lynch K. [1972], *What Time is This Place?*, MIT Press, Cambridge.
- Massey D. [1999], *Space, time, “science” and the relationship between physical geography and human geography*, “Transactions of the Institute of British Geographers”, no. 24(3), s. 261–276.
- Massey D. [2005], *For Space*, Sage, London.
- May J., Thrift N. [2001], *Introduction*, [w:] J. May, N. Thrift (eds.), *Time space: Geographies of Temporality*, Routledge, London, s. 1–43.
- Mordwa S. [2003], *Wyobrażenia miast Polski Środkowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Newton I. [2011], *Matematyczne zasady filozofii przyrody*, Copernicus Center Press, Kraków.

- Nowakowski Z. [1931], *Geografia serdeczna*, Nakład Gebethnera i Wolffa, Warszawa.
- Ostrowski W., Ostrowski J. [1986], *Możliwości udoskonalenia polskich turystycznych planów miast w zakresie treści i rozwiązań graficznych. Mapa turystyczna jako źródło informacji i badań naukowych*, „Monografie Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu”, nr 226.
- Ostrowski J., Ostrowski W. [1992], *Koncepcja treści i rozwiązania graficznego ogólnoinformacyjnych planów miast na przykładzie planu Łukowa*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 24, nr 3, s. 85–95.
- Pabjan T. [2008], *Spór o przyczynową strukturę czasu*, Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej Biblos, Tarnów.
- Parkes D.N., Thrift N.J. [1980], *Times, spaces and paces: A chronographic perspective*, John Wiley, Chichester, Sussex.
- Pawelczyńska A. [1985], *Czas człowieka*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Pęckowska A. [2012], *Pantha Rheia – Ruch i Czas w przestrzeni miejskiej*, „Architektura. Czasopismo Techniczne”, nr 109(1), Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, s. 81–92.
- Pietkiewicz Z. [1904], *Łódź społeczna*, „Ogniwo. Tygodnik naukowy, społeczny, literacki i polityczny”, R. 2, nr 26, s. 616–617.
- Popławska I. [1992], *Architektura mieszkaniowa Łodzi w XIX wieku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Rembowska K. [2008a], *Miasto postmodernistyczne. Perspektywy badań geograficznych*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, z. 9, s. 3–13.
- Rembowska K. [2008b], *Kulturowy aspekt przemian na rynku usług*, [w:] A. Rochmińska (red.), *Theoretical and empirical researches on services during socio-economic changes*, “Space – Society – Economy”, no. 8.
- Robin R. [1980], *Badanie pól semantycznych: Doświadczenia Ośrodka Leksykologii Politycznej w Saint-Cloud*, [w:] M. Głowiński (red.), *Język i społeczeństwo*, Warszawa, s. 252.
- Robertson R. [1992], *Globalization. Social Theory and Global Culture*, Sage Publications Ltd., London.
- Rose G. [2000], *Practising photography: An archive, a study, some photographs and a researcher*, “Journal of Historical Geography”, no. 26(4), s. 555–571.
- Rose G. [2008], *Using Photographs as Illustrations in Human Geography*, “Journal of Geography in Higher Education”, no. 32(1), s. 151–160.
- Salm J., Wesołowski J. [1992], *Łódź. Przewodnik, Zarząd Miasta Łodzi, Łódź*.
- Schwanen T. [2009], *Time-Space Diaries*, *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier Ltd., s. 294–300.
- Simonsen K. [1991], *Towards an understanding of the contextuality of mode of life*, “Environment and Planning D: Society and Space”, no. 9, s. 417–431.
- Sjoberg A. [1960], *The Pre-Industrial City: Past Present and Future*, The Free Press, New York.
- Soja E. [1989], *Postmodern Geographies*, Verso, London.
- Soja E. [1999], *Thirdspace: Expanding the Scope of the Geographical Imagination*, [w:] *Human Geography Today*, Polity Press, s. 260–278.
- Stefański K. [2001], *Jak zbudowano przemysłową Łódź. Architektura i urbanistyka miasta w latach 1821–1914*, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony

- Środowiska Kulturowego w Łodzi, Łódź.
- Suliborski A. [1994], *Genetyczno-systemowe ujęcie funkcji i struktury funkcjonalnej miasta*, [w:] M. Koter, J. Tkocz (red.), *Zagadnienia Geografii Historycznej Osadnictwa w Polsce*, Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika, Uniwersytet Łódzki, Łódź–Toruń, s. 39–45.
- Suliborski A. [2010], *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Suliborski A., Wójcik M. (red.) [2014], *Dysproporcje społeczne i gospodarcze w przestrzeni Łodzi. Czynniki, mechanizmy, skutki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szkurat E. [2006], *Miasto w świadomości młodzieży. Stereotypowy obraz Łodzi*, „Kronika Miasta Łodzi”, nr 1.
- Sztompka P. [2005], *Socjologia wizualna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Św. Augustyn [1996], *Wyznania*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Tarkowska E. [1987], *Czas w społeczeństwie. Problemy, tradycje, kierunki badań*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź.
- Thrift N.J. [1983], *On the determination of social action in space and time*, „Environment and Planning”, D, 1.
- Tobiasz-Lis P. [2010], *Przemiany społeczno-ekonomiczne w Łodzi w świetle badań nad wyobrażeniami miasta*, [w:] M. Wójcik (red.), *Studia nad bazą ekonomiczną i rynkiem pracy w województwie łódzkim*, Nowy Sącz–Łódź.
- Tobiasz-Lis P. [2013], *Zmiany wyobrażeń mieszkańców Łodzi o przestrzeni miasta*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Tobiasz-Lis P. [2014], *Dysproporcje w przestrzeni miejskiej. Ujęcie teoretyczne*, [w:] A. Suliborski, M. Wójcik (red.), *Dysproporcje społeczne i gospodarcze w przestrzeni Łodzi. Czynniki, mechanizmy, skutki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 49–61.
- Tobiasz-Lis P. [2016], *Uwarunkowania rozwoju a wizerunek miasta. Przykład Łodzi*, „Barometr Regionalny”, T. 14, nr 2, s. 85–94.
- Tobiasz-Lis P., Wójcik M. [2012], *Lodzien-sia contemplativa, czyli refleksja geografów nad przestrzenią miasta. Przykład Łodzi*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, nr 12, s. 189–202.
- Tobiasz-Lis P., Wójcik M. [2014], *Ocena przestrzennych dysproporcji w Łodzi z perspektywy mieszkańców miasta*, [w:] A. Suliborski, M. Wójcik (red.), *Dysproporcje społeczne i gospodarcze w przestrzeni Łodzi. Czynniki, mechanizmy, skutki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 305–320.
- Tuan Y. F. [1974], *Topophilia. A study of environmental perception, attitudes and values*, Prentice-Hall, New Jersey.
- Tuan Y. F. [1978], *Space, time, place: A humanistic frame*, [w:] T. Carlstein, D. Parkes, N. Thrift (eds.), *Making Sense of Time*, Edward Arnold, London, s. 7–16.
- Tuan Y. F. [1987], *Przestrzeń i miejsce*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Wallerstein I. [1998], *The time of space and the space of time, the future of social science*, „Political Geography”, no. 17(1), s. 71–82.
- Walmsley D. J., Lewis G. J. [1997], *Geografia człowieka, podejścia behawioralne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Wąsik Z. [1993], *Karty pocztowe w perspektywie semiologicznej*, [w:] P. Bańś (red.), *Aksjosemiotyka karty pocztowej*, „Prace Kulturoznawcze” III, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 17–29.
- Węclawowicz G. [1983], *Geografia czasu*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, z. 1, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk.
- Whorf B. L. [1982], *Język, myśl, rzeczywistość*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Wierzbicka A. [2007], *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Wolaniuk A. [2009], *Przemiany funkcjonalne w otoczeniu ulicy Piotrkowskiej*, [w:] S. Liszewski (red.), *Atlas miasta Łodzi. Suplement*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, plansza LI.
- Wójcik M. [2008], *Miejsce człowieka na Ziemi – refleksje odnoszące się do geograficznego namysłu nad czasem*, „Podstawowe Idee i Koncepcje w Geografii”, T. 4: *Terytorium, region, miejsce – czas i przestrzeń w geografii*, W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), Bydgoszcz, s. 41–56.
- Wójcik M. [2014], *Koncepcja przedstawień przestrzennych (spatial representations) w geografii człowieka*, „Podstawowe Idee i Koncepcje w Geografii”, T. 9: *Nowe i stare perspektywy oraz ujęcia w geografii na przełomie XX i XXI wieku*, W. Maik, A. Suliborski, M. Wójcik (red.), Łódź, s. 123–140.
- Ziobrowski Z. [2009], *Wprowadzenie*, [w:] M. Bryx (red.), *Finansowanie i gospodarka nieruchomości w procesach rewitalizacji*, Instytut Rozwoju Miast, Kraków, s. 7–9.

Materiały źródłowe

- Archiwum Państwowe w Łodzi
- Bank Danych Lokalnych: <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start>
- Cyfrowe Archiwum Łódzian: www.mia-stograf.pl
- Liszewski S. (red.) [2000], *Atlas Miasta Łodzi*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Liszewski S. (red.) [2009], *Atlas Miasta Łodzi. Suplement 1*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.
- Uchwała nr LVII/491/93 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 2 czerwca 1993 r. w sprawie przyjęcia miejscowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzeni Łodzi.
- Uchwała nr XVII/279/07 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 28 sierpnia 2007 r. w sprawie przyjęcia programu Nowe Centrum Łodzi.
- Zarządzenie nr 3082/V/09 Prezydenta Miasta Łodzi z dnia 30 kwietnia 2009 r. w sprawie akceptacji założeń do „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi”.
- Uchwała nr LVII/1074/09 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 13 maja 2009 r. w sprawie przyjęcia „Strategii rozwoju ulicy Piotrkowskiej w Łodzi na lata 2009–2020”.
- Uchwała nr XCIX/1826/10 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 27 października

2010 r. w sprawie uchwalenia „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi”.

Uchwała nr VIII/81/11 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 23 lutego 2011 r. w sprawie przyjęcia do realizacji dokumentu pod nazwą „Strategia promocji i komunikacji marketingowej marki Łódź na lata 2010–2016”.

Uchwała nr XLIII/824/12 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 25 czerwca 2012 r. w sprawie przyjęcia „Strategii Zintegrowanego Rozwoju Łodzi 2020+”.

Uchwała nr LXVI/1415/13 Rady Miejskiej w Łodzi z dnia 3 lipca 2013 r. w sprawie aktualności „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego miasta Łodzi”.

Spis tabel, rysunków i fotografii

Spis tabel

Tabela 1. Czas, przestrzeń i życie społeczne	30
Tabela 2. Etapy rozwoju gospodarczego i funkcjonalnego Łodzi	35
Tabela 3. Zestawienie dochodów i wydatków budżetu miasta Łodzi w latach 2011–2016	47
Tabela 4. Zmiany charakteru i zawartości wybranych planów Łodzi	55
Tabela 5. Elementy krajobrazu miasta prezentowane na widokówkach w latach 1900–2015	62
Tabela 6. Struktura pola semantycznego dla pojęcia „miejsce, w którym widać rozwój”	80
Tabela 7. Struktura pola semantycznego dla pojęcia „miejsce, w którym widać kryzys”	85
Tabela 8. Struktura pola semantycznego dla pojęcia „miejsce, w którym czas płynie szybko”	89
Tabela 9. Struktura pola semantycznego dla pojęcia „miejsce, w którym czas płynie wolno”	92
Tabela 10. Struktura pola semantycznego dla pojęcia „miejsce, w którym czas się zatrzymał”	95

Spis rysunków

Rysunek 1. Model trialektyki przestrzeni	13
Rysunek 2. Przestrzeń miasta i czas jako podstawowe wymiary rzeczywistości społecznej	14
Rysunek 3. Struktura analizy pola semantycznego	18
Rysunek 4. Indywidualna dzienna ścieżka życia	26
Rysunek 5. Czas w trialektycznej przestrzeni miasta	34
Rysunek 6. Schemat stopniowej zabudowy działki w kwartale śródmiejskim	37
Rysunek 7. Rozwój terytorialny Łodzi	42

Rysunek 8. Krystalizacja układu przestrzennego miasta	46
Rysunek 9. Trasa spaceru po Łodzi przyszłości (teraźniejszości)	50
Rysunek 10. Symbole Łodzi na okładkach planów miasta	58
Rysunek 11. Obraz miasta na widokówce	60
Rysunek 12. Zmiany ocen przestrzeni wokół Dworca Łódź-Fabryczna w latach 2011–2016	82
Rysunek 13. Miejsca rozwoju i kryzysu w Łodzi i ich zmiany w czasie	84
Rysunek 14. Obszary utożsamiane z rozwojem i kryzysem w mieście w latach 2011–2016	87
Rysunek 15. Wybrane interpretacje „miejsc, w których czas płynie wolno”	92
Rysunek 16. Rozmieszczenie miejsc o różnej dynamice	93
Rysunek 17. Wybrane interpretacje „miejsc, w których czas się zatrzymał”	96
Rysunek 18. Wybrane interpretacje „miejsc, które budzą pozytywne emocje”, związanych z dzieciństwem mieszkańców Łodzi	98

Spis fotografii

Fotografia 1. Fragmenty kompleksu K. W. Scheiblera na Księżym Młynie w XIX w. i obecnie	38
Fotografia 2. Fragmenty kompleksu K. W. Scheiblera na Księżym Młynie w XIX w. i obecnie	38
Fotografia 3. Fragmenty kompleksu K. W. Scheiblera na Księżym Młynie w XIX w. i obecnie	38
Fotografia 4. Fragmenty kompleksu K. W. Scheiblera na Księżym Młynie w XIX w. i obecnie	38
Fotografia 5. Przykład unifikacji zabudowy osiedli mieszkaniowych – pawilony handlowe na osiedlach Zarzew i Wł. Jagiełły w Łodzi	41
Fotografia 6. Przykład unifikacji zabudowy osiedli mieszkaniowych – pawilony handlowe na osiedlach Zarzew i Wł. Jagiełły w Łodzi	41
Fotografia 7. Stacja przesiadkowa „Piotrkowska Centrum” podczas budowy i po otwarciu	45
Fotografia 8. Stacja przesiadkowa „Piotrkowska Centrum” podczas budowy i po otwarciu	45
Fotografia 9. Widok na fragment Nowego Centrum Łodzi – zrewitalizowana EC-1	46
Fotografia 10. Panorama Łodzi na początku lat 30. XX wieku	63
Fotografia 11. Panorama Łodzi w 1967 roku	64
Fotografia 12. Obraz Łodzi na widokówce z 1969 roku	65
Fotografia 13. Obraz Łodzi na widokówce z 1969 roku	65
Fotografia 14. Obraz Łodzi na widokówce z 1997 roku	65
Fotografia 15. Obraz Łodzi na widokówce z 2007 roku	65
Fotografia 16. Ulica Piotrkowska w pierwszej dekadzie XX wieku	66
Fotografia 17. Ulica Piotrkowska w pierwszej dekadzie XX wieku	66
Fotografia 18. Ulica Piotrkowska w okresie II wojny światowej	66
Fotografia 19. Ulica Piotrkowska w okresie II wojny światowej	66

Fotografia 20. Ulica Piotrkowska w latach 60. XX wieku	67
Fotografia 21. Ulica Piotrkowska w latach 60. XX wieku	67
Fotografia 22. Ulica Piotrkowska w pierwszej dekadzie XXI wieku	67
Fotografia 23. Ulica Piotrkowska w pierwszej dekadzie XXI wieku	67
Fotografia 24. Ulica Piotrkowska – widok współczesny	70
Fotografia 25. Pomnik upamiętniający 575. rocznicę nadania praw miejskich Łodzi	71
Fotografia 26. Centrum Handlowe Manufaktura	72
Fotografia 27. Plac Wolności (dawniej Rynek Nowego Miasta)	72
Fotografia 28. Biała Fabryka L. Geyera (obecnie Centralne Muzeum Włókiennictwa)	74
Fotografia 29. Skansen Architektury Drewnianej w Centralnym Muzeum Włókiennictwa	75
Fotografia 30. Fragment osiedla robotniczego na Księżym Młynie	76
Fotografia 31. Fragment rzeźby cmentarnej na Starym Cmentarzu w Łodzi	76
Fotografia 32. Miejsca, w których widać rozwój – Manufaktura i Loft u Scheiblera	81
Fotografia 33. Miejsca, w których widać rozwój – Manufaktura i Loft u Scheiblera	81
Fotografia 34. Miejsce, w którym widać rozwój – aleja Piłsudskiego	83
Fotografia 35. Miejsce, w którym widać kryzys – kamienica u zbiegu ulic Wólczańskiej i 6 Sierpnia	86
Fotografia 36. Miejsce, w którym widać kryzys – dawna fabryka L. Geyera	86
Fotografia 37. Stacja przesiadkowa „Piotrkowska Centrum” – miejsce, gdzie czas płynie szybko	90
Fotografia 38. Śródmieście – miejsce, gdzie czas płynie szybko	90
Fotografia 39. Dysharmonijna informacja o porze roku	101
Fotografia 40. Ulica 6 Sierpnia podczas Festiwalu Światła w 2014 roku	102
Fotografia 41. Ulica Piotrkowska w okresie świątecznym	103

Załączniki

Załącznik 1. Instrukcja przygotowania eseju fotograficznego

Cel pracy: autoidentyfikacja miejsc znaczących w wybranym mieście o różnych właściwościach oraz uzasadnienie ich wyboru.

Metoda pracy: fotografie miejsc znaczących („moich miejsc”) i ich opis.

Charakterystyka i wskazówki do wykonania pracy:

1. Praca wykonywana jest indywidualnie, istotna jest samodzielność i oryginalny charakter opracowania, który ma być swoistym zapisem własnych emocji wyrażonych poprzez fotografie miejsc znaczących: fotografie muszą być „własne”.
2. Praca powinna zawierać:
 - stronę tytułową,
 - strony z fotografiami (wydruki lub wklejki) wraz z opisem,
 - informacje o autorze (czas zamieszkiwania w Łodzi, miejsce pochodzenia),
3. Odpowiedzią na każde polecenie jest jedna fotografia. Jej charakter (co przedstawia, jak i w jakiej formie?) zależy od wykonującego pracę.
4. Do fotografii załączony jest opis, który odpowiada na pytanie: Dlaczego właśnie to miejsce zostało wybrane? (70–100 słów).
5. „Miejsce” rozumiane jest tu bardzo szeroko. Może być nim ulica, obiekt (budynek, skwer, park, dworzec itd.), które zostaną zaprezentowane na fotografii. Warunek jest jeden – fotografia musi być wykonana na zewnątrz budynków (dopuszczalne są fotografie podwórek, bram itp.).
6. Polecenia – „podpisy nad fotografią”/„tematy fotografii”:
 - miejsce – symbol miasta
 - miejsce piękne
 - miejsce brzydkie
 - miejsce magiczne
 - miejsce, w którym widać rozwój
 - miejsce, w którym widać kryzys
 - miejsce, które budzi moje pozytywne uczucia
 - miejsce, które budzi moje negatywne uczucia
 - miejsce, w którym czas płynie wolno
 - miejsce, w którym czas płynie szybko
 - miejsce, w którym czas się zatrzymał
 - miejsce, które „opowiada” historię miasta

Załącznik 2. Pytania z wywiadu zogniskowanego wykorzystane w pracy

1. Poza zegarami, kalendarzami, jakie wskazówki obecne w przestrzeni Łodzi mówią o:
 - a) porze dnia?
 - b) porze roku?
2. Gdzie w Łodzi czas płynie (a) najszybciej, a gdzie (b) najwolniej?
3. Przy jakich okazjach Łódź jest inna niż zwykle?
4. Jaki moment (a) w ciągu dnia (b) w ciągu roku lubisz w Łodzi najbardziej?
5. Który fragment Łodzi zmienia się obecnie (a) najszybciej, a który (b) najwolniej?
6. Co jest w Łodzi (a) najstarsze, a co (b) najmłodsze?
7. Czy w Łodzi jest coś, co przypomina Ci:
 - a) przeżycia z dzieciństwa?
 - b) przeżycia z młodości?
8. Co Twoim zdaniem zmieni się w Łodzi w ciągu najbliższych dwudziestu lat?
9. Gdybyś miał/a napisać historię Łodzi i mógł/mogła użyć jedynie elementów jego fizycznej przestrzeni, które z nich opowiadałyby tę historię najdokładniej?

Time in the city. The case of Łódź

Summary

*But a city is more than a place in space,
it is a drama in time.*

[Geddes 1905: 115]

Introduction

Considerations concerning time as an essential attribute of reality and human cognition have been made for ages and are still vivid and vital. A growing interest in the subject of time, which has been observed in recent decades, may be interpreted as an effect of “a cultural crisis”, “the pressure of modern life”, a feeling of rapidly changing reality resulting from a fast pace of modern civilisation transformations, deeper awareness, as well as the omnipresence of time and universality of its processes.

The basis for philosophical considerations concerning the notion of time is depicting it as a chronological series encompassing the past, presence and future, which become distinguishable thanks to people’s memory, current perception and expectations. Such a three-pronged concept of time, i.e. “was – is – will be”, may be illustrated on the basis of two adjacent cones pointed at each other (like an hourglass). The lower cone symbolises the past, while the upper reflects the future. The touching point represents the presence [Borowiec 2013]. In spite of this asymmetry of the elusive “now” in the three-pronged concept of time, it seems to be the most real orientation of time, the most sensually experienced one, simultaneously being an indispensable link to considering the determined past and undetermined future, which is particularly significant for deliberations on time in psychology and sociology.

The psychology of time examines individual differences in temporal behaviours, orientation in time and time horizon of given individuals.

It also highlights the importance of the level of intelligence, personality, character of everyday activities or engagement and motivation which accompany these behaviours. The passing of time may be felt and perceived differently even by the same person, depending on their emotions, activities or other external circumstances. What follows from the research conducted by psychologists is the fact that people are far from perceiving time in a linear manner [Bajcar 2000].

Works within the scope of sociology, on the other hand, may be divided into two trends of research conducted on the category of time. On the one hand, there is the issue of time budgets, free time and work time, where we consider a quantitative measurement of time units devoted to various kinds of everyday activities of individuals or entire social groups. It shall be highlighted that this trend of research refers to the school of time geography developed in the 1970s by T. Hägerstrand, who examined the use of time and ecologic organisation of the Swedish society. This research, associated with the then-predominant physical approach to a society, does not say anything whatsoever about the specificity of time as an element of culture, social awareness, manners of thinking and evaluating. In this case, time is uniform, dividable, passes equally, the time of classical physics and common awareness shaped by modern Western culture, time measured by the clock and calendar. On the other hand, there is an area of research in sociology which treats the category of time itself as a subject for an analysis, an autonomic issue – not only a dimension of social phenomena, but rather a phenomenon itself. Thus, time is understood here as a socially and culturally changeable phenomenon, multilaterally conditioned, which cannot be reduced to simple quantitative indicators and characteristics. Such aspects as social issues, conventions, values and meanings connected with time are encompassed in this case in the social life. Time is a socially subjective category, experienced in particular social contexts. There occurs a characteristic shift from the concept of time as a measure to the concept of time as a value, a shift from economic time to anthropologic time. Such a sociological depiction of time seems to be much more complex than the psychological subject matter. It is the collective nature of social time, and not the individualistic one, that is depicted, indicating its intersubjectivity, collectivity of experiences and manners of thinking about time. A few types of time are specified, including the morphological and ecological time which corresponds to the external, natural and technical environment, the time of models, rules, signs, social roles and collective attitudes, symbols, social ideas and values. The results of a number of sociological works, the aim of which was to find relations between the types of experiencing and perceiving time and social situations or affiliation with particular social groups, show that every type of social

structure evaluates various aspects of time differently, uses different time and lives in different time [see more in: Tarkowska 1987].

Anthropologists and ethnographers are interested in the notion of time and the expectations associated with it as an element of the culture of societies. Some studies have been conducted with reference to the past, present and future as well as the manners of experiencing and measuring time [Leach 1950, 1956, 1961; Lévi-Strauss 1969, 1970]. The results of the studies corroborate the fact that the issues of duration and evanescence, succession and change, as well as cyclical and linear manners of understanding time appear in all human societies, yet they vary in terms of their significance depending on the society. The studies focused above all on reconstructing the notion of time in primitive societies, determining its specific features by juxtaposing them with the conceptions and expectations concerning time prevailing in modern, industrial societies. As a result of such a comparison, two opposing types of time have been specified: linear – quantitative time characteristic of contemporary societies and cyclical – qualitative time of primitive societies.

Architects and urbanists identify time with a movement symbolising the life of space, especially urban space, with its evolution and internal energy. Time, perceived here as the fourth dimension, causes all three-dimensional and three-directional transformations to be four-dimensional and four-directional at the same time, dependent on time, its passing and pace. These transformations may be observed on the basis of the territorial expansion of cities, transformation of their internal structures, disappearance of old elements and emergence of new elements. A city is a rich, movable and changeable “mosaic in terms of the scale, size, age, form and character of the elements, collage of shades and lights, movement and time – a peculiar urban *perpetuum mobile*”, which is an effect of permeating and overlapping of different historical periods and cultural strata [Pęckowska 2012: 83–84]. Architects are also interested in the immobile, stable and permanent background of the social life which takes place in a city, serving as a point of one’s spatial orientation and giving people a sense of security and a symbolic shield.

A consistent reflection both on the essence of time and space in geographical research may be found in the second half of the 20th century, being – similarly to most social studies – a result of crucial philosophical and methodological changes which led to reinterpreting the basic categories of reality. The previously predominant naturalistic approach was juxtaposed with a humanistic approach, whereas the concept of objective nature of reality, independent from people’s conceptions and expectations, was confronted with a constructivist approach which emphasised the fact that reality is created by societies.

In the light of the above-presented temporal continuum and the thesis concerning the difference between geography and history, where the former refers to the presence and the latter to the past, F. Braudel noticed that the presence is also a point of interest for historians, since “the presence is history”. On the other hand, the geographical explanation concerns not only “such a thin band of the presence, but it also encompasses human time in its full dimension” [Braudel 1971: 226].

From the perspective of geography, the category of time is a particularly significant yet complex issue, since it constitutes – together with space – a fundamental dimension of human reality. Unlike space, time cannot be expressed geographically; it is, however, just like space, a key element of the social life. People live in certain space-time which consists of at least a few overlapping perspectives – from the macro perspective – the time of an era, time of culture, most frequently referred to by architects, urbanists and anthropologists, through the mezzo perspective – generations, to the micro perspective – personal time and everyday functioning, which is of particular interest for sociologists and social psychologists. People shape and use space in accordance to their current models and ideas, simultaneously experiencing and reading symbols written in this space in the past. Thus, there occurs accumulation of time, and space embeds time, opening an area of interest for geographers and geography, which may constitute a synthesis of all previously characterised perspectives.

The geography of time concerns “chronogeography” (time and space), i.e. the “individual existence” in the scale of a day, year or entire life (biogeography). The categories of time geography encompass the physical existence and life pathways of both people and the products of their activity, which makes it also possible to trace the evolution of landscape, i.e. its origins, changes, evaluation of its inhabitants and other users. By superimposing these two dimensions – space and time, it is possible to grasp the dynamics of the reality. Cities, as historical phenomena which have undergone various changes, make it possible to identify successive layers of time imprinted in their space, and thus may constitute a particular subject for a broad, interdisciplinary reflection on the complex essence of time. Separating time from space, which was postulated by Immanuel Kant¹, is impossible here [Thrift 1977, after: Węclawowicz 1983].

1 Time and space belong to the categories used by Immanuel Kant to divide the entire knowledge about the world. Following this division, geography encompasses all aspects which refer to space, whereas history encompasses all aspects referring to time. This dichotomy did not only delimit the research area of these disciplines for two centuries, but also affected their research methods.

The subject matter of the research conducted in this work is the notion of time in urban space. Time is considered here from a broad perspective, as a basic element of urban reality and human cognition, specific rhythm of its usual and unusual functioning, continuity and evanescence of certain spatial structures – from the entire systems to small details; being an effect of changing social relations and serving as a “mirror” for the following generations. At the same time, urban space always contains elements which seem to “preserve” the changing surroundings. Preserved spatial structures, monuments, old parks, individual trees, memorial tablets – serve as the signs of the past which create the identity of the place and its inhabitants.

The author reflects in her work on urban space from the perspective of cultural space as a set of places which are closely connected with time. These basic categories of the reality create the framework of the world and affect the awareness of its inhabitants. Thus, the work concerns both the evolution of the shape of a city, which constitutes an expression of a mutual impact of space and time, and people who perceive the city on daily basis. Time, just like space, is an inseparable element of human cognition which translates into certain space-time experiences and ideas.

The spatial scope of the research presented in the empirical part of the work has been narrowed down to the city of Łódź, which is an exceptional hub – compared to other large cities in Poland – in terms of the dynamics of changes in its functional and spatial structure. This dynamics also makes the city an interesting and fascinating area for studies on time imprinted in its particular fragments. Despite its medieval foundations, until the 1820s Łódź was rather a town of little importance, playing predominantly an agricultural role. However, over the next century, the town had become the largest hub of the textile industry in Middle and Eastern Europe, frequently compared to Manchester in England. The industrial character of the city lasted until 1989, the year when most textile factories were closed as a result of a lack of outlet markets – internal and eastern ones. Subsequent economic and political transformations created the conditions for transforming this exclusively industrial urban hub into more service-oriented, open to globalisation and modernisation. Łódź, being a product of industrial functions which created a specific, concentrated industrial complex, inherited the spatial structure of an industrial city. These days, dynamic service functions – especially higher level services – have become the main driving force for the transformations in the spatial structure of the city. Consequently, over the last several years, Łódź has witnessed the emergence of elements which are characteristic of a post-industrial city, and the city’s spatial development strategies include two opposite tendencies – on the one hand, there is the continuation of

transformations of the industrial character of the city, particularly in the metropolitan city centre, whereas on the other, there is preserving and emphasising the city's historical elements which make up a traditional, cultural landscape of the city.

The issue of time being experienced, recorded and read by the inhabitants in the city space was touched upon by K. Lynch [1972] in his book *What time is this place?* One might risk a claim that this work serves as a supplement to the author's earlier book entitled *The image of the city* [1960], which focused on the ideas concerning city space, shedding new light in urban studies conducted by various researchers: architects, geographers, sociologists, psychologists, drawing their attention to the issues of experiencing, perceiving, remembering and projecting space by its users. The author noticed himself that a number of parallel statements which he had formulated on social representations of city space may also be attributed to social representations of time in this space.

It is evident that we should think of an environmental image that is both spatial and temporal, a time-place, just as we must design settings in which the distribution of qualities in both time and space are considered. Places are seen in the mind as changing or apparently static; their character and activity vary rhythmically; they connect the past and the future. [Lynch 1972: 242]

Similarly, this book plays a complimentary role to the research on people's ideas and perceptions concerning the space of Łódź, conducted continually since 2000 as part of various scientific projects [Mordwa 2003; Szkurlat 2006; Jakóbczyk-Gryszkiewicz 2007; Tobiasz-Lis 2010, 2013; Tobiasz-Lis, Wójcik 2012, 2014]. On the basis of successively collected empirical material it has been noticed that Łódź is changing extremely dynamically, and its inhabitants record these changes at once. Furthermore, in their perceptions, the inhabitants frequently refer to the city's past and define their expectations in terms of its future. It thus seems that the three-pronged concept of time "was-is-will be", which turned out to be one of the dimensions of the perceptions concerning city space, deserves to be discussed separately, in a more detailed analysis.

The main aim of this work is to assess the meaning of time in city space. By fulfilling this aim, the author has broadened and enriched the subject matter of time, as well as made an attempt at depicting the issue of time more synthetically. It seems that the geographic category of "space-time", which consists of at least a few overlapping perspectives – from the macro perspective – the time of an era, through the mezzo perspective – generations, to the micro perspective – personal time and everyday functioning, may constitute a common framework of reference for researchers from various disciplines in their studies on time.

Apart from the cognitive aspect, this work may also have an important practical value from the point of view of proper planning and projecting space in such a way so as to maintain an adequate balance between the well-preserved elements from its past, contemporary models and directions for future development.

The work contains an introduction, four chapters and a summary. The first part focuses on theoretical and methodological issues. The main research aim at this stage is the presentation of different traditions in applying the notion of “time” and conceptions of various studies on time, both in human geography and in related disciplines, which serve as a background for subsequently presented results of the empirical research on the relations between space and time in a city.

Chapters two to four constitute an empirical part of the work, prepared in accordance with a constructivist approach to the reality, which is created socially and interpreted by man, and especially with reference to research on cities as social and cultural phenomena, promoted by the so-called Californian school of cultural geography. Its co-founder, E. Soja [1999] devised a model of “trialectics of spatiality”, which was the basis for the considerations over a city in three contexts of individual and collective being (“trialectics of being”), i.e. continuity and time (“historicality”), space and place (“spatiality”) as well as social reproduction (“sociality”). In this background, E. Soja introduced three kinds of space which have become the basis for a multifaceted interpretation of time in part two, three and four of this work [Wójcik 2014].

The first space – perceived – refers to the manners in which people shape and experience space and is an expression of the relationship between social arrangements and space. Space interpreted in such a way changes in time and – on the basis of characteristic landscape and physiognomic features of a pre-industrial, industrial and post-industrial city – makes it possible to identify the subsequent layers reflecting the past, present and future.

The second space – imagined – is more subjective compared to the first one; it is created socially as a result of being given a symbolic character. It takes a form of spatial projections – “thoughts about space” and “images of space” which depict the city’s changes over time. This book presents a changing image of the city of Łódź, presented in a visual form of maps and postcards printed from the beginning of its dynamic development as an industrial city. The author also describes such places in the city space which, according to its inhabitants, constitute a symbolic record of the past, “tell the city’s history”, shape the identity of the city and its inhabitants.

The third space – the living space – belongs to the notion of “everyday life” as the basis for various practices of an individual life. Experiencing

time in a city, manners of time orientation, systems of measuring time, including the measures, ideas and expectations concerning duration and evanescence, sequences and changes in the context of city space, are all important elements of the everyday life.

Each type of space, according to the author, may be ascribed a parallel interpretation of time. As has been indicated above, narrowing down the reality to the category of space-time causes these two dimensions to be inseparable from each other. Figure 2 shows, on the one hand, the simplicity, yet on the other – the multifaceted character of the issues touched upon in this work. What is simple here is superimposing the dimensions of time and space, although at the same time their three-pronged nature makes the subject of the research much more complicated and forces us to analyse it from at least three perspectives. More issues appear once we start searching for the features of time in this complex space-time, i.e. tempo, cyclicity, rhythm, repetitiveness, continuity, changeability, persistence, eternity, evanescence, which make up numerous oppositions, e.g. a moment versus the eternity.

A research task of the empirical part of the work is thus a discovery of multi-dimensional time which materialises in urban space, the manners of reading this time during everyday urban practices and the attitudes of the inhabitants to the past, presence and future recorded in the material form of the city.

The issue of time in urban space discussed in this work belongs to the field of human geography, the subject of which are people and their experiences. An access to this world may be reached through the signs of expressions in which it expresses itself. The methodology of human geography assumes the possibility of an indirect insight into human consciousness through observing its expressions such as: utterances, gestures, works of art. It is made possible owing to a wide range of methods – from phenomenology through hermeneutics, semiology, linguistics to structuralism – thanks to which we are able to look at a city from a different perspective – to get to the source of human knowledge concerning urban space-time. The author discusses below the research methods and source materials applied during fulfilling particular research tasks which make up the main aim of the work.

The key empirical material in this work is composed of 197 photo essays prepared in six cycles in the years 2011–2016 by the students of year two of the MA programme at the Faculty of Geographic Sciences during a course on social perception of city space. The students constituted a deliberately selected group of young people who are generally assumed to be the most attentive and critical observers of the reality [Mordwa 2003]. Furthermore, a five-year training in geography made it possible to regard them as experts, particularly sensitive to the surrounding space.

The photo essays were a form of individual identification of Łódź's landmarks – “my places”, with different characteristics, accompanied by a justification of their choice in the form of a short description. In English literature this method is referred to as a “photo-projective method”, “photo-production” or “self-directed photography”. One may also find in this method a few elements similar to the most characteristic method applied in geographic research on experiencing time, that is time-space diaries [see more in: Schwanen 2009]. In this case, only a few out of several categories of places which the students were asked to select, photograph and interpret, drawing on their everyday observations and practices, referred directly to perceiving various dimensions of the city time (duration and evanescence: “a place which tells the story of the city”, rhythm, tempo, changeability, cyclicity, repetitiveness: “a place where time passes fast”, “a place where time passes slowly”, “a place where time has stopped”, “a place where one can see development”, “a place where one can see crisis”). Various features of time appeared also in other categories of places (e.g. “a place which brings about positive emotions”).

The empirical material in the form of photo essays was prepared in accordance with the qualitative research methodology both as a set of visual materials and as open statements of the inhabitants concerning the time which they experience in the city space.

The first perspective applied a method of a structuralistic analysis of a photograph, which makes the image – separated from its author – the main subject of interpretation. Its character is mainly substantive, factual, aiming at discovering numerous levels in which social and cultural meanings are hidden together with the code to understand these meanings [Sztompka 2005]. Attention was paid to the places depicted in the photographs, the time when the photographs were taken (season, part of day) and time attributes associated with the place being photographed (old–new, fast–slow, dynamic–stable).

What shall be highlighted here is the fact that the role of photography as a research method in social sciences is becoming more and more significant. The relationship between the geographical knowledge and analysis of visual representations of space has been the subject matter of a few studies, including M. Crang [1997] and G. Rose [2000, 2008], who emphasised the role of geographers in explaining the manners of presenting landscapes and places.

Photographs have always played a major role in geographical studies. Ever since the invention of photography in the 1830s, it has been assumed that photographs are perfectly suited to answer that eminently geographical question, “what is this place like?” [Rose 2008: 151].

Making a reference to works on photography and geography, G. Rose [2000: 555] noticed that:

Recent work on photography and geography has certainly focused on the meanings of things photographed. Several writers have made a strong case for the importance of photographs as a source for historical geographers [...] but not because photographs accurately record what places looked like in the past. Like many other historians of photography [...] these geographers argue that photographs are not simply mimetic of the world they show. Rather, it is being argued that the production, circulation and consumption of photographs produce and reproduce the imagined geographies of the social group or institution for which they were made.

The freedom and possibility of an individual interpretation of space while taking photographs, which is difficult to attain while conducting standard social research, are among the most frequently stressed advantages of applying visual methods in contemporary studies. Furthermore, despite the subjectivity of experiences and assessments of individual persons, as well as the freedom of the photography method, most images may be read as an illustration of typical impressions, common to all participants of the research.

The photographs which are included in the photo essays prepared in the years 2011–2016 fulfil all five functions of photography in social studies referred to by P. Sztompka [2005: 1] stimulating attention and imagination during observation, which translates into a deliberate selection of photographed subjects, objects, events, contexts, recording experiences and impressions; 2) heuristic inspiration – photographs which are more suggestive than written words serve as a particular invitation to deduce, speculate and interpret the world from a wider perspective; 3) registration and recording of visual facts in a certain temporal and spatial context; 4) a pretext for a group discussion or a photo interview, which facilitates interest and mobility of the participants of social studies; 5) an illustration of concepts, categories and regularities of the social reality, which helps in its visual presentation.

The descriptions explaining the choice of particular categories of places which accompanied all photographs were analysed with the use of a semantic field analysis technique devised by R. Robin [1980]. This technique consists in searching for words and phrases which appear in an analysed text (in our case these are the descriptions which interpret particular photographs in the photo essays), forming a network of relations with the analysed concepts (key words and phrases), and which make it possible to read their full meaning and the context in which they appear. This technique derives from linguistic studies which began in the

1930s. It may also be associated with a qualitative text analysis or discourse analysis. Analysing the semantic field consists in separating the elements of a statement only to put them back together in accordance with their meaningful readability. The process is based on building an inventory consisting of:

- Definitions – indicating the features of the subject; (what it is like – the essence or demeanour of the subject);
- Associations – indicating what the subject is associated with, what it entails;
- Oppositions – indicating the opposites of the subject;
- Equivalents – expressions which may substitute the subject in particular contexts – what the subject is identified with;
- Actions towards the subject – indications of the activities performed for the subject;
- Actions of the subject – indications of the subject's activities and their effects.

In this manner an analysis was conducted of the definitions of the “places which tell the city's history”, “places where one can see development”, “places where one can see crisis”, “places where time passes slowly”, “places where time passes fast” and “places where time has stopped”. The results made it possible to formulate their definitions resulting from social experiences and expectations concerning the city space-time.

The author of this work also refers to the results of the surveys conducted parallel to the technique of photo essays, and which concerned the manners of time orientation with the use of the elements of urban substance other than clocks or calendars². In a number of places the author also draws on the results of earlier studies on the social perception and changes in the perceptions of the city of Łódź which result from the city's dynamic transformations in the period of the political and economic transformation [Tobiasz-Lis 2013].

* * *

This book has been written as a result of a research project entitled *Social perception of the urban space dynamics. The example of Łódź* funded with a designated subsidy from the resources of the Ministry of Science and Higher Education for conducting scientific research aiming at the development of young scientists in 2015.

2 The questions included in the interview survey and used in the work are attached to this work in appendix 2.

The assumptions and results of the research were presented at a few scientific conferences in Poland, both geographic, economic and interdisciplinary. Furthermore, two articles were written within the course of realising the project, presenting partial results of the research, with the main focus on the dynamics of social perception of space in the city of Łódź.

At this point, I would like to thank my colleagues – the staff of the Department of Regional and Human Geography, for their support and aid in fulfilling all my goals in recent years, our discussions lasting for many hours, their constructive criticism and valuable remarks, and above all for our joy of cooperation.

I would also like to thank all the students of the Faculty of Geographical Sciences who have participated within the last six years in my course on social perception of space and have described to me their personal images of the city. This dialogue is always inspiring and each time helps me find a new plot in the relationship between man and space.

Finally, I am greatly thankful to my three Men: my husband Peter, especially for his reflections on the subject from the perspective of a related discipline, and my Sons – Antek and Stefek, for giving me motivation to write.

1. Theoretical basis for considerations over time

The subject of time, touched upon by representatives of various social disciplines, has never been easy. St. Augustine claimed in his *Confessions* that he understood the concept of time, yet he could not explain it to those who would also like to understand it. Thus, it seems even a more difficult task nowadays, when there has been such a vast number of works devoted to the issue of time, presenting it from various perspectives and in the light of different concepts. Although there is no uniform – broad, yet common, conception of time in social sciences, the reflections which are drawn from the works written by representatives of particular disciplines constitute an important voice in the discussion started in the second half of the 20th century over various approaches to time, which social geography frequently refers to and joins. In the works of geographers, there emerges complex nature of time and the manners of its understanding in relation to space, which differ not only among particular societies, but also inside these societies. Of particular importance here is

a shift from objective approaches to those which concern relative forms of experienced time, as well as from treating time and space separately to the concept of space-time, in which these two categories of reality constitute an inseparable element.

A growing interest in the subject of time among geographers, which overlapped with a number of theoretical and methodological changes within the last century, accompanied by new research perspectives, made it possible for geographers to enrich considerably their discussion on the essence of the fundamental elements of the reality and human cognition in the form of space and time. There are four geographical perspectives of defined relations between time and space which have occurred in the works of geographers over the last century. The first two: "space outside of time" and "time outside of space" emphasised only one of the dimensions. The other one, if it appeared at all in analyses, constituted their background or, at best, served as an explanatory variable. The third perspective defines time and space as co-dependent, yet still differentiates between them as two separate categories [Agnew 1998; Massey 1999, 2005; Crang 2001]. Finally, in the fourth perspective, time and space are treated as one, uniform analytical category referred to as space-time [Wallerstein 1998; May, Thrift 2001].

Time, interpreted broadly in city space, serves as a measure of changeability and movement, which refer to both the evolution of urban landscape by continual development of a city and overlapping of cultural strata, as well as a characteristic tempo and rhythm of everyday life, both in the sense of collective and individual practices. Both dimensions of changeability and movement of urban space constitute a "mirror" of social relations of successive generations of inhabitants, i.e. a mirror which records space. The time dimension of the social life in a city, which translates into particular spatial practices, may be depicted on the basis of three platforms which permeate one another, i.e. 1) long duration (*longue durée*), associated with centuries-old shaping of the essential frameworks of social life; 2) lifespan (*dasein*), in which an individual cycle of man's life or family life is encompassed in social life; 3) duration of daily life (*durée of daily life*), determined by the rhythm of everyday practices which are closely related both to the institutional surroundings and an individual life cycle. Similarly, also based on three platforms, we may illustrate the spatial dimension of social life in a city. The broadest of the three are spatial practices which lead to shaping of space by the entire societies. Another one is a place, interpreted by the meanings which are ascribed to city space by its users. Finally, there are individual spatial practices referring to the interactions between people and their personal space. All the platforms of time and space overlap with one another, creating a multi-

dimensional image of the city's space-time, in which man functioned in the past, functions in the presence and will function in the future. It shall be added that T. Hägerstrand's suggestion of time geography fills only the last field of the matrix of relations between space, time and man.

Bearing in mind the subject of this work, which is time from the perspective of city space, what seems to be of particular importance here are two opposite relations which may be boiled down to a broad, historical context of shaping urban space by successive generations of inhabitants, functioning in certain economic, political and social conditions, as well as a specific rhythm of everyday life which accompanied these successive stages of city existence.

Juxtaposing the trialectic model of city space, considered in the context of duration and time, space and place, as well as social reproduction, with the reflections of geographers concerning time, its features and relations with space, makes it possible to arrange parallel depictions and their typical interpretation of these elements of the reality and human cognition, setting at the same time a theoretical framework for the interpretation of the empirical material in the following parts of the book. To begin with, it shall be strongly emphasised that from a geographical viewpoint, especially in the case of imagined and experienced space, similarly to other social sciences, time is interpreted as a multidimensional value and an isotropic value – without a specified direction, set by the was-is-will be continuum, which in turn differentiates between the approach of geographers and representatives of other disciplines.

The first space – perceived – refers to the manners of shaping and experiencing space by man; these manners change with time. It is an image of various social arrangements and practices which manifest themselves as stable, material elements of the landscape, actions, memory of different places. This space is both static and dynamic. The course of time, interpreted in the category of duration and continuity of some elements of space, may be disturbed by temporary events, which should be juxtaposed with a mutual relation between the concept of long duration (*long durée*) and the moments of changes (*événementielle*) F. Braudel [1971]. This peculiar layering does not have a hierarchical or chronological value, but rather the layers permeate one another.

The second space – imagined – takes the form of spatial presentations – “thoughts about space”, “images of space”. When we add a parallel dimension of time to them, it will also take various, subjective forms. And thus, taking into account the direction – time may pass forward – in the direction of the future, or backwards – in the direction of the past. In social geography and experiencing spacetime, metaphors of an increase and decrease or development and crisis of space or its fragments are used in this sense.

The third space – the living space – is included in the notion of “every-day reality”, which is best reflected from a time perspective by rhythmical and linear conceptions of spacetime. Both values concern repetitiveness, yet much as the linear time means “monotonous repetition of the same”, which was popularised in the era of industrialism and modernism [Lefebvre, Régulier 2004: 78], the rhythmical time means duration specified by repetitiveness of “varied times” of the seasonal changeability of nature and the rhythm of social practices. According to H. Lefebvre [2004: 30], these rhythms of space, experienced and varied, yet repeated every day, overlap “bringing life to the space of streets and neighbourhoods”.

2. Recording time in a city space

Łódź Perceived

The space of Łódź constitutes for its inhabitants a system of information and meanings, shaped mainly in the last two hundred years of its industrial history. The city landscape clearly depicts its successive stages of development. The heritage of the 19th century industrial Łódź may be found in the city’s oldest buildings located in the city centre, the mono-functional housing and industrial districts beyond the borders of the ring railway lines were shaped by the post-war period, whereas the outskirts and the “recovered” areas located in the centre are characterised by the youngest buildings from the period of economic and political transformation. In all areas, differing in terms of the age and character of the development, there occur different problems which require a distinct scope and character of necessary actions. It seems that after a difficult period of the 1990s – confusion of both the inhabitants and local authorities about the new, particularly unfavourable economic reality, as well as doubts concerning the future development of Łódź, the last decade may be associated with the crystallisation of the city’s vision of the future and consistent activities aiming at its realisation. What is important is the fact that the aims of the city’s future development correspond to the needs of the inhabitants, who – as has been concluded on the basis of a study – do not wish for a great metropolis, but a space for “everyday living”, a clean, friendly and well-kept city [Tobiasz-Lis, Wójcik 2012].

The changes in the functional structure of the city after 1989 have also been directly reflected in the city’s spatial structure. When confronted with the market laws, space changes both in the quantitative and qualitative aspects. New objects in the form of shopping centres, banks, of-

fice buildings connected mostly with the influx of foreign capital, emerge on the city landscape. Despite their localisation in the city centre, which makes these structures frequently contrast with the existing 19th and 20th-century industrial and housing developments, successively decapitalised, it may be felt that over the last few years Łódź has been changing faster and faster and gradually begins to catch up with the other large cities in Poland. Two tendencies may be noticed in the transformations of Łódź – there is accumulation of typical post-industrial objects, especially in the metropolitan centre which is still being shaped, and a subsequent desire to preserve and exhibit the historical elements which make up the traditional cultural landscape of Łódź.

3. Visualising time in city space. Łódź Imagined

The author analyses in this part of the work the relationship between space and time on the basis of such cultural elements as city plans and postcards, which record certain moments caught by cartographers and photographers, and thus serve as the testimony to the city's past. Simultaneously, the inhabitants were asked to indicate such elements of the contemporary space which – according to them – “tell the city's history”. In the first case, the author searched for both the continuity of certain elements of the city – present in subsequent city plans and series of postcards, and “the signs of time” deriving from the changing conditions and stages of development of Łódź. In the second case, the author attempted to catch those element in the social perception of city space which – according to the inhabitants – were permanent records of the past or a particular dialogue between the past and the present.

The material analysed in the work documents a shift from the industrial stage of Łódź at the turn of the centuries, through the interwar period of its promotion to a provincial administrative center and development of other, different then industrial functions, post-war period of the city under the central economy, to the contemporary stage of the multi-functional city playing both service-related and industrial roles. Analysing these materials carefully makes it possible for the reader to imagine Łódź as it was recorded at a certain point, with its landscapes, sounds and even scents.

The places which, according to the inhabitants, “tell the city's history” were directly associated with Piotrkowska Street and its closest sur-

roundings. The respondents pointed at markets and squares, as well as the objects from the city's industrial period of development. These places constitute a vital element in creating a local identity and positive relations between people and their surroundings. People always have a need to shape the space in which they live in a modern way and following the current models in architecture and interior design. At the same time, as has been corroborated in this work, they need to be somehow rooted in the past, by at least a detail which "breaks" this monotonous modernity. Łódź gives a number of possibilities in this regard – its well-preserved heritage of the industrial history enriches the contemporarily shaped space, making it different from the other large cities in Poland.

4. Reading and interpreting time in city space

The Living Łódź

This part of the book focuses on the manners of interpreting time in terms of its changeability and movement in city space both in the context of the evolution of the urban landscape and a characteristic tempo and rhythm of everyday city life, both in the sense of collective and individual practices. The author has analysed in the first place, using the semantic field method, the descriptions from the photo essays concerning the places identified with the city development and crisis, followed by the places where the subjectively measured time passes fast, slowly, or where we have an impression that time has stopped. Attention has also been paid here to the issue of the manners of time orientation on the basis of various information gathered directly from city space.

Based on the content of the essays, it may be concluded that a synonym to the development (growth) of city space is, according to the authors of the essays, progress, modernisation, extension and revitalisation. As a result of these processes, there emerge places which serve as the city's decoration, create its prestige and positive image as well as the conditions for further development and functioning of companies, attract the attention of its inhabitants and visitors, and last but not least, have an influence on the development of the closest surroundings. Consequently, the "places where one can see development" were associated with the city centre, development of the service market and foreign companies located on this market, as well as high quality public space, in which various events, exhibitions, shows take place. Although some attention was paid

to the fact that every place under development may be associated with a construction site and some inconveniences, what really mattered was the final effect in the form of modern solutions and original architecture. These places, according to the descriptions under analysis, shall be promoted. The descriptions of the “places where one can see development” reflect characteristic tendencies regarding the contemporary development of Łódź – on the one hand, one may notice the construction of new objects and spaces adequate to the standards of a modern, post-industrial city, and on the other, care for preserving and applying the existing material heritage of the city’s industrial era.

When it comes to the “place where one can see crisis”, it is deserted and neglected, which makes it fall into ruin and usually has to be demolished. Such a place is regarded as ugly, dirty, cluttered and dangerous, and is frequently compared not with the places which are seen as contemporary symbols of development, but rather with what it used to be in the past: the “once magnificent” place reflecting the city’s growth in a by-gone era. The authors of the essays identified the crisis with the post-industrial areas, tenement houses and entire quarts of development, which are struck not only by low technical, ecological and aesthetic values but also low social values. It has been highlighted that such places disfigure the city, indicating its poor condition, and consequently arise sadness, negative feelings, irritate and drive away potential users. By applying anthropomorphisation, one of the essays brought to life a tenement house, saying that it “begs, screams and yells for revitalisation”. The “places where one can see crisis” require attention and decisions concerning their revitalisation or demolition in order for them to give way to new investments. The authors of the essays frequently saw in these places a connection with the city’s past, yet at the same time, their descriptions repeated a wish for their renovation and return to the old glory.

The places where time measured subjectively during every day experiencing of urban space speeds up were associated mainly with both heavy traffic and busy people, rushing and glancing at their watches. There were two predominant categories of the “places where time passes fast”: the city centre and shopping centres. By contrast, the places where time seemed to slow down were associated primarily with green areas where the contact with nature makes it possible to relax. Other associations referred to residential areas, especially those with single-family houses, located in the suburbs, far from busy, congested traffic arteries, as well as churches and cemeteries which – despite being frequently situated in the very city centre – serve as a place of silence and tranquillity. The interpretations of time passing slowly were slightly different in situations when people were waiting for something or somebody. In this case, time seems to last long-

er, causing nervousness and irritation. Among the “places where time passes slowly”, there were a number of essays presenting bus, tram and train stops, queues at the doctor’s and traffic jams. The reflections concerning the “places where time has stopped” seemed to contain a deeper, existential dimension. The authors referred to the categories of duration, evanescence and memory. They also highlighted the specific climate of depicted places, which seemed to “guard history”, make us dwell on the passing of time and life.

The results obtained during the research make it possible to corroborate the thesis concerning a diversified internal structure of contemporary cities – with growing disproportions both in the context of their space and time. The photo essays which presented and interpreted the condition of smoothness and imbalance of urban space in the context of movement and changeability, experienced on daily basis by the inhabitants of Łódź, serve as an argument for a shift in contemporary urban studies from the conception of a static city to the vision of a dynamic city. The results of survey studies concerning the manners of orientation in time on the basis of information read directly from city space, presented in the last chapter of the work, make it possible to conclude that time experienced in a city has a qualitative character, and is not linear but cyclical. A city is characterised by a specific rhythmicity of its space, as well as the activity of its inhabitants both in a daily, weekly and yearly cycle.

Conclusion

Time in city space constitutes a fundamental attribute of urban reality and human cognition. It determines the rhythm of the city life, duration and evanescence of successive generations, as well as their social relations reflected in space. Including the perspective of time in analysing city space makes it possible to better understand its inhabitants, the identity of the urban structure, as well as the factors which shape people’s perception concerning a given place.

It has been proved in this work that the dimension of time constitutes a crucial subject for consideration in social sciences, yet a common, broad conception of time has not been attained. Furthermore, it has been concluded that the shift from objective approaches to those which concern relative forms of experienced time, and from a separate treatment of time and space to the conception of space-time, in which these two categories of the reality constitute an inseparable unity, has been of particular im-

portance. What has been indicated is a common feature of neopositivist approaches in human geography, from time geography, through structuralism to a humanistic approach, in the form of an interest in a place, which stems from a discussion over the role of time in the material and social organisation of space.

The author of this work holds a stance that time in city space should be – from a broad perspective – a measure of changeability and movement, which concern both the evolution of the urban landscape through constant development of the city and overlapping of cultural strata, as well as a characteristic tempo and rhythm of the city's everyday life in the sense of collective and individual practices. Both the dimensions of changeability and movement constitute a certain “mirror” to social relations of successive generations of inhabitants recorded by space.

The research on time in space has been based on the author's innovative idea of juxtaposing the concept of trialectic city space (considered in the contexts of duration and time, space and place as well as social reproduction), with geographers' reflections on the issue of time, its features and relations with space. All that made it possible both to arrange parallel approaches with their typical interpretations of the above-mentioned elements of the reality and human cognition, and to create criteria for verifying the empirical research.

The author has also indicated that the development of a given city is closely related to fulfilling certain dominant functions by the city, whose type and dynamics of change shape its social and spatial character. That is why it has been assumed as justified to make a synthesis of successive stages of the city's evolution on the example of Łódź. The changes in the contemporary physiognomy of Łódź, which encompass both architectural details, buildings, groups of developments as well as the city's quarters, involve two noticeable trends, i.e. the continuation of transformations of the industrial shape of the city, especially in the developing metropolitan centre, and exhibiting historical elements which contribute to the traditional cultural landscape of Łódź. Thus, the author expresses a viewpoint that duration and a moment are the two primary features of time which record – in an extraordinary manner – the space of the city.

The work presents an analysis of the content of city maps issued in the years 1903-2012 and uses postcards as a source of knowledge about time in space. In effect, particular “icons” indicating the identity of Łódź have been specified together with what the author calls the “signs of time”, i.e. places characteristic for a given period of their development. On the basis of conducted research it has been indicated that the places which constituted the city's identity is Piotrkowska Street, tenement houses and palaces, markets and squares. The places regarded as the “signs of time”

had undergone changes, from factories through post-war housing estates to revitalised post-factory areas.

The symbols of the past, indicated in this work, recorded in the space of Łódź, constitute a vital element in creating local identity and positive relations between people and their surroundings. According to the author, the inhabitants wish to have modern city space, yet they also need to be anchored in the past. This anchor may be just a minor detail in modern space, but its power of influence on the evaluation of space by the inhabitants is large. In this respect, Łódź offers a number of possibilities – the well-preserved heritage of its industrial history enriches its contemporary space, making it stand out among other large cities in Poland.

The author of the work has also made an assessment of the social perception of the dynamics of the space of Łódź, based on the photo essay method and a focus group interview, with the use of the semantic field. Furthermore, the author has also defined the character of the places where, according to the inhabitants, one might notice development, crisis, as well as places where time passes fast, slowly, and places where time seems to have stopped. The results obtained from the research corroborate the thesis that the internal structure of contemporary cities is greatly diversified – with growing disproportions both in the context of their space and time. On the other hand, the manners of time orientation with the use of information read directly from city space make it possible to conclude that the city is characterised by a specific rhythmicity in a daily, weekly and yearly cycle.

It seems that the topic touched upon in this work is crucial both from the cognitive and practical perspectives. Further studies in this area might embrace in their scope more cities characterised by a different track of development, thanks to which it would be possible to make broader assumptions concerning the features of time in urban space and the manners of experiencing these two primary dimensions of the reality.